

Ovdasátni

Norggas lea okta álgoálbmot, sámi álbmot, ja sámi pasieanttain lea vuoigatvuohta seammaárvosaš dearvvašvuođa- ja fuolahusbálvalusaide go muđui riikka álbmogis.

ILO-konvenšuvnna nr. 169 art. 25 mielde galget dearvvašvuođabálvalusat álgoálbmogiidda hábmejuvvot juohke álgoálbmoga iežas ovddasvástádusa ja kontrolla olis, nu ahte álgoálbmot sáhtta oazžut nu buori rumašlaš ja mentála dearvvašvuođadási go vejolaš.

Sámi álbmot lea eanas muddui ožžon devdojuvvot iežas spesialistadearvvašvuođabálvalusaid dábálaš spesialistadearvvašvuođabálvalusa bokte. Árvvusge dikšut mii olu sámi pasieanttaid iežamet buohcciviesuin juohke beaivvi. Olu gerddiid eat dáidde diehtit ahte pasieanta lea sápmelaš, ja eanas dikšundilálašvuođain eat fuomáš mii daid hástalusaid mat sámi pasieanttain sáhttet leat go deaivvadit dearvvašvuođabálvalusain.

Fállat «pasieantta dearvvašvuođabálvalusa» sámi álbmogii mearkkaša ahte dearvvašvuođabargiin ferte leat doarvá máhttu sámegeiela ja sámi kultuvrra birra ja ahte fálaldaga sisdoallu, ja organiseren lea heivehuvvon sámi pasieantta dárbbuide.

Našuvnnalaš dearvvašvuođa- ja buohcciviesoplánas (2016-2019) gohččojuvvui Davvidearvvašvuohta GDÁ (Helse Nord RHF) viidáseappot ovdánahttit dearvvašvuođabálvalusaid sámi álbmoga várás. Dát strategiijadokumeanta lea dan gohččuma vástádussan, ja midjiide lea illun almmuhit dán raportta. Raporta deattuha ahte bálvalus galgá organiserejuvvot nu ulbmillaččat go vejolaš, ahte mis ferte leat plána dutkama, gelbbolašvuođahuksema, ovttasdoaimama ja bálvalusaid ovdánahttima hárrái, ja ahte buot ovdáneapmi ja innovašuvdna galgá čađahuvvot sámi álbmoga kontrolla ja ovddasvástádusa olis.

Davvidearvvašvuohta GDÁ lea duhtavaš dainna go dát deatalaš gohččun lea čađahuvvon lagas ovttasbarggus Sámedikkiin. Mii giittit Sámedikki, riikka buot regiovnalaš dearvvašvuođadoaimmahagaid, suohkaniid organisašuvnna KS, sámi fága- ja dutkanbirrasiid, geavaheaddjeovddasteddjiid, luohttámušolbmuid ja earáid geat leat leamaš mielde ráhkadeame dan buot vuosttamuš strategiiaplána dasa movt ovdánahttit spesialistadearvvašvuođabálvalusaid sámi álbmoga várás.

Davvisámegillii jorgalan: Inger-marie Oskal

Strategiijadokumeanta «Spesialistadearvvašvuodabálvalusat sámi álbmogii» gieđahallui sierra áššin geassemánu 22. b. 2020 Davvidearvvašvuoda GDA, Helse Midt RHF, Helse Vest RHF ja Helse Sør-Øst RHF hálddahusdirektevrraid oktasaš interregionála AD-čoahkkimis. Čoahkkima mearrádus lei:

Davvidearvvašvuoda GDA, Helse Midt RHF, Helse Vest RHF ja Helse Sør-Øst RHF hálddahusdirektevrrat dorjot ahte strategiijadokumeanta *Spesialistabálvalusat sámi álbmogii* gieđahallojuvvo oktasaš stivraáššin, čuovvovaš vuoruhemiid vuodul:

- a. Strategiija dasa movt buoridit kvalitehta ja gelbbolašvuoda spesialistadearvvašvuodabálvalusas vuoruhuvvo vuosttaš vuorus, lagas ovttasbarggus vuodđodearvvašvuodabálvalusain.
- b. Ráhkaduvvo našuvnnalaš doaibmaplána spesialistadearvvašvuodabálvalusa hárrái sámi álbmoga várás.
- c. Regiovnnaš dearvvašvuodadoaimmahagaid ovddasvástádusa olis berre viidáseappot bargojuvvot sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusaid bajitdási organiseremiin. Modealla 1 ávžžuhuvvo válljejuvot, mii lea otná organiserema viidáset ovdánahttin.

Mii sávvat oadjebas ja dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii.

Bådåddjo, geassemánu 2020

Cecilie Daae
hálddahusdirektevra

Geir Tollåli
fágadirektevra

Sisdoallu

Ovdasátni.....	2
Sátnelistu/oanádusat.....	6
Čoahkkáigeassu.....	7
1. Álggahus.....	9
1.1 Duogáš.....	9
1.2 Guoskevaš dokumeanttat.....	10
1.3 Sámi pasieanttaid vuoigatvuodát.....	11
1.4 Gohččun.....	12
1.5 Mandáhta.....	12
1.6 Váldo mihttomearri.....	13
1.7 Prošeavtta organiseren.....	13
1.7.1 Prošeavtta čađaheapmi.....	15
1.7.2 Geavaheddjiid mielváikkhus.....	15
2. Sámi álbmoga dearvvašvuoda- ja eallindilit – maid diehtit mii odne?.....	16
2.1 Álggahus.....	16
2.2 Geavaheddjiid perspektiiva.....	18
2.3 Psyhkalaš dearvvašvuoha.....	20
2.3.1 Mánát ja nuorra rávisolbmot.....	20
2.3.2 Veahkaválddálašvuoha ja illásteamit.....	21
2.3.3 Iešsorbmen.....	22
2.4 Somatihkka.....	23
2.5 Geriatriija.....	24
2.6 Akuhtamedisiidna ja AMK.....	25
3. Otná spesialistadearvvašvuodabálvalusat sámi álbmogii.....	27
3.1 Davvidearvvašvuoha GDÁ.....	27
3.1.1 Finnmárkku buohcciviessu.....	28
3.2 Helse Midt-Norge RHF (Gaska-Norgga Dearvvašvuoha).....	34
3.3 Helse Sør-Øst RHF (Lulli-Nuorta Dearvvašvuoha).....	34
3.4 Helse Vest RHF (Oarji Dearvvašvuoha).....	35
3.5 Ovttasbargosoahpamušat.....	36
3.5.1 Spesialistadearvvašvuodabálvalusa ja Sámedikki ovttasbargu.....	36
3.5.2 Regiovnnaš dearvvašvuodadoaimmahagaid ovttasbargu.....	36

3.5.3	Spesialistadearvvašvuodabálvalusa ja suohkaniid dearvvašvuodabálvalusaid ovttasbargu	37
3.5.4	Ovttasbargu riikkarájiid rastá	37
4.	Strategiijat boahttevaš spesialistadearvvašvuodabálvalusaid hárrái sámi álbmogii	38
5.	Evttohusat doaimmaide mat buoridivčče spesialistadearvvašvuodabálvalusa sámi álbmogii.....	40
5.1	Čielggadit sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusaid bajitdási organiserema – evttohuvvon modeallat.....	40
5.1.1	Modealla 1: Nullamodealla – otná organiserema viidásetovdánahttin.....	41
5.1.2	Modealla 2: Sámi klinihkka DD – njuolga Davvidearvvašvuoda GDÁ vuolde 42	
5.1.3	Modealla 3: Oktasaččat eaiggáduvvon dearvvašvuodadoaimmahat – Helse Sápmi DD (Sápmi Dearvvašvuoha DD).....	43
5.1.4	Modealla 4: Stáhtadoaimmahat – Helse Sápmi SF (Sápmi Dearvvašvuoha DD) 44	
5.1.5	Movt prošeaktajoavku árvvoštallá daid iešguđetge modeallaid.....	44
5.2	Ráhkadit našuvnnalaš doaibmaplána sámi dearvvašvuodabálvalusaid hárrái mat gusket suohkan- ja spesialistadearvvašvuodabálvalussii.....	47
5.3	Sihkkarastit buoret kvalitehta ja gelbbolašvuoda spesialistadearvvašvuodabálvalussii.....	48
5.3.1	Sihkkarastit kvalitehta ja ovdánahttit gelbbolašvuoda sámegeiela ja sámi kultuvrra birra spesialistadearvvašvuodabálvalusas.....	48
5.3.2	Nannet ja ovddidit Sámi klinihkka	51
5.3.3	Ovdánahttit sámi dulkonbálvalusa našuvnnalaš fálaldahkan davvi-, lulli- ja julevsámegeilli	53
5.3.4	Ásahit regiovnnaš ja našuvnnalaš fága- ja geavaheaddjefierpmádagaid..	54
5.3.5	Ásahit sámi dearvvašvuodajoavkkuid (-team)	56
6.	Loahpaheapmi.....	59
7.	Referánsat.....	60
8.	Miellodus 1: Sámi klinihkka višuvdna ja ovdánahttindoaimmat.....	65

Sátnelistu/oanádusat

AMK	Akuhthamedisiinnalaš gulahallanguovddáš Akuttmedisinsk kommunikasjonsentral
BUP	Mánáid- ja nuoraidpsykiátralaš poliklinihkka Barne- og ungdomspsykiatrisk poliklinikk
GPG/DPS	Guovllupsykiátralaš guovddáš Distriktskykiatrisk senter
DjO/FoU	Dutkan ja ovdánahttin Forskning og utvikling
DD/HF	Dearvvašvuodadoaimmahat Helseforetak
DFD/HOD	Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta Helse- og omsorgsdepartementet
OHG/LMS	Oahppan- ja hálddašanguovddáš Lærings- og mestringscenter
GDÁ/RHF	Regiovnalaš dearvvašvuodadoaimmahat Regionalt helseforetak
SAMINOR	Dearvvašvuoda- ja eallindilleiskadeapmi guovlluin gos ássat sápmelaččat Helse- og levekårsundersøkelsen i områder med samisk og norsk bosetning
SÁNAG/SANKS	Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus – psyhkalaš dearvvasvuodasuddjen ja gárrendilledikšu Samisk nasjonal kompetansetjeneste – psykisk helsevern og rus
SD/SF	Stáhtadoaimmahat Statsforetak
LIS	Doaktárat spesialisereme/Leger i spesialisering

Čoahkkáigeassu

Ulbmil strategiijain «Spesialistabálvalusaid sámi álbmogii strategalaš viidáset-ovdánahttin» lea ráhkadit bajitdási plána ja doaimmaid mat ovddidit dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii miehtá riikka. Dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodabálvalusat mearkkašit ahte sámi álbmot oažžu bálvalus-fálaldagaid geográfalaš, gielalaš ja kultuvrralaš erohusrájiid rastá. Plána lea huksejuvvon ná:

Kapihtal 1 čilge duogáza, mandáhta, bajitdási mihttomeari ja sámi pasieanttaid vuogatvuodaid.

Kapital 2 válddahallá sámi álbmoga dearvvašvuoda- ja eallindiliid – maid diehtit odne? Stivrenjoavku lea identifiseren guhtta suorggi gos dearvvašvuodabálvalusat fertejit erenoamážit muitit gielalaš ja kultuvrralaš heiveheami:

1. Mánát ja nuorat geain leat psyhkalaš váttut ja gárrendilleváttut
2. Veahkaválddálašvuolta ja illásteapmi
3. Suiciida ja iešsorbmenhálut
4. Somatihkka
5. Akuhtamedisiinnalaš bálvalusat
6. Geriatriija

Kapihtal 3 válddahallá otná spesialistadearvvašvuodafálaldaga sámi álbmogii.

Kapihtal 4 válddahallá golbma strategiija mat árvaluvvojit dasa ahte viidáseappot ovdánahttit sámi spesialistadearvvašvuodafálaldaga:

1. Strategiija sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusaid bajitdási organiseremii.
2. Strategiija našuvnnalaš doaibmaplána ráhkadeapmái mii fátmasta sámi dearvvašvuodabálvalusaid suohkan- ja spesialistadearvvašvuodabálvalusas.
3. Strategiija kvalitehta ja gelbbolašvuoda loktema hárrái spesialistadearvvašvuodabálvalusas.
 - Sihkkarastit ja ovdánahttit gelbbolašvuoda sáme giela ja sámi kultuvrra hárrái spesialistadearvvašvuodabálvalusas
 - Nannet ja ovdánahttit Sámi klinihka ja SÁNAG našuvnnalaš doaimmaid
 - Ovdánahttit sámi dulkonbálvalusa našuvnnalaš fálaldahkan davvi-, lulli- ja julevsáme gielas
 - Ásahit regiovnalaš ja našuvnnalaš fága- ja geavaheaddjefierpmádagaid
 - Ásahit sámi dearvvašvuodabargojoavkkuid (teams) iešguđetge dearvvašvuodaregiovnain

Kapihttalis 5 leat evttohusat doaimmaide mat buoridivčče spesialistadearvvaš-
vuodafálaldagaid sámi álbmogii.

Strategiijadokumeantta lea prošeaktajoavku ráhkadan mandáhta mielde ja dan lea
stivrenjoavku dohkkehan. Čielggadeami ja ávžžuhuvvon doaibmajuid vuodđun leat
ovdalaš čielggadeamit, dutkan, vásáhusmáttu, lágat ja stáhtalaš láidehusat.

1. Álggahus

1.1 Duogáš

Sámi álbmot lea Norgga álgoálbmot. Sápmelaččat leat eallán sierra álbmogin mas lea iežas giella, iežas ealáhusheiveheamit ja árbevierut juo olu ovdal go našunálastáhtat ásahuvvojedje. Maŋnel rádjemearrideami 1751:s juohkásii sámi álbmot njealji stáhta vuollái: Norgga, Ruota, Suoma ja Ruošša (Sámediggi/Sametinget, ii beaiváduvvon). Álgoálbmoga definišuvdna lea ahte dat lea álbmot gii ásai guovllus ovdal go našunálastáhta ásahuvvui ja/dahje ovdal go guovlu koloniserejuvvui (Giella- ja ođasmahttindepartemeanta 2013).

Ássanminstarat sámi guovlluin leat dieđusge rievdan áiggiid čađa, ja Sørliie ja Broderstad (2011) mielde lea maŋemus 40 jagis leamaš oalle olu fárren sámi guovlluin gávpogiidda. Almmolaččat ii registrerejuvvo geat leat sápmelaččat, ja danne eai gávdno dárkilis logut das galle sápmelačča Norggas áset (Sønstebø, 2018). Lohku rievddadivččii maiddái dan mielde maid eavttuid atná vuodđun, omd. iežas identifiserema, vuosttašgiela, ruovttugiela ja/dahje bearašhistorjá. Go almmolaš registariin ii boađe čearddalašvuohta ovdan, de leat mis odne unnán dieđut Norgga beale sámi álbmoga dearvvašvuođa- ja eallindiliid birra.

Buorre ja oadjebas gulahallan pasieantta ja divššára gaskka lea áibbas dárbbalaš buot pasieantadivššus. Buorre ja oadjebas gulahallan lea go pasieanta beassá iežas giela bokte gulahallat, muhto maiddái dat ahte dearvvašvuođadikšu lea kultursensitiivalaš.

spesialistadearvvašvuođabálvalusa fágaolbmuin ja mearrieddjiin lea unnán máhttu ja gelbbolašvuohta sáme giela ja kultuvrra birra, erenoamážit guovlluin gos sápmelaččat leat unna oasáš álbmogis. Norggas lea 1980-logu rájes lassánišgoahtán ipmárdus dasa ahte sámi álbmot dárbbalaš dearvvašvuođa- ja sosialfálaldagaid mat leat buorebut heivehuvvon sámi giella- ja kulturdilálašvuođaide. Okta boađus das lea ahte ráđđehus nammadii lávdegotti ráhkadit dearvvašvuođa- ja sosialbálvalusaid plána sámi álbmoga várás, NOU 1995:6 Sámi álbmoga dearvvašvuođa ja sosiálabálvalusaid plána Norggas (Sosial- ja dearvvašvuođadepartemeanta, 1995). Dát lei buori muddui sámi fágaorganisašuvnnaid, nu go Sámi doaktáriid searvvi ja Sámi buohccidivššáriid searvvi mihttoulbmillaš barggu boađus. Semináraid ja dialogačoahkkimiid bokte dearvvašvuođaeiseválddiiguin čalmustahtte dát organisašuvnnat man váilevaš dieđut dat leat sámi dearvvašvuođadiliid ja sámi pasieantaid vuoigatvuođaid birra. NOU 1995:6 barggu olis bohte ovdan: 1) Sámi álbmogis ii lean heivehuvvon ja seammadássásaš dearvvašvuođafálaldat go álbmogis muđui. 2) Gávdnui unnán dutkanvuđot diehtu sámi álbmoga dearvvašvuođadiliid birra.

Riikkaidgaskasaččat oaidnit ahte riikkat gos álgoálbmogat dahket stuorábus oasi olmmošlogus, nu go Australia, USA, New Zealand ja Kanada leat ollen guhkás das ahte fállat dásseárvosaš dearvvašvuođabálvalusaid álgoálbmogiidda. Okta ovdamearka lea Southcentral Foundation Alaskas, mii lea dearvvašvuođaorganisašuvdna álgoálbmogiid

várás ja man sii ieža eaiggáduššet. Southcentral Foundation lea fáldaldahkan 65 000 álgoálbmogii gullevaš olbmuid sihke urbána ja rurála guovlluin (<https://www.southcentralfoundation.com>). Fáldaldaga ruhtadit amerihkálaš eiseválddit. Sin dearvvašvuodafáldaldagat leat huksejuvvon modealla ala *Nuka system of care* ja leat šaddan ovdagovvan dearvvašvuodaeiseválddiide miehtá máilmmi danne go geavaheaddjit leat hirbmat duhtavaččat dainna.

Dásseárvosaš bálvalusfáldaldat lea dalle go olbmuiin geat dárbbasit dearvvašvuodaveahki leat seamma buorit vejolašvuodat háhkat dearvvašvuodabálvalusaid go earáin, beroškeahhtá ássanbáikkis, ekonomijjas, sosiála stáhtusis, agis, sohkahealis ja čearddalašvuodas (NOU 2016:18 Váibmogiella/Hjertespråket). Dát raporta viežžá vuodu das go našuvnnalaš dearvvašvuodaeiseválddiin lea bajimus ovddasvástádus das ahte lágidit dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii ja ahte eiseválddiin lea ovddasvástádus das ahte sámi perspektiiva váldojuvvo vuhtii dearvvašvuodapolitiikalaš vuoruhemiin, našuvnnalaš plánain ja strategijain. Dearvvašvuoda- ja sosialdepartemeanta lea addán Davvidearvvašvuoda GDÁ:ii erenoamáš ovddasvástádusa lágidit ovtadássásaš spesialistadearvvašvuodabálvalusa sámi álbmogii. Našuvnnalaš dearvvašvuoda- ja buohcciviesoplánas (Nasjonal helse- og sykehusplan) (2016–2019) oaččui Davvidearvvašvuoda GDÁ gohččuma fuolahit spesialistadearvvašvuodabálvalusa strategalaš viidásetovdánahttima sámi álbmoga várás ja fuolahit dárbbaslaš ovttasdoaimma ja koordinerema eará dearvvašvuodaregiovnaiguin. Sámi álbmoga dárbu spesialistadearvvašvuodabálvalusaide galgá našuvnnalaččat fuolahuvvot ja buot guovlluin riikkas galgá gelbbolašvuoda sámi dearvvašvuodadiliid, sámegiela ja sámi kultuvrra birra leat gávdnamis.

1.2 Guoskevaš dokumeanttat

Dokumeanttat main lea mearkašupmi dearvvašvuodabálvalusaid hárrái sámi álbmogii:

- Nasjonal helse- og sykehusplan (Našuvnnalaš dearvvašvuoda- ja buohcciviesoplána) (2016–2019 og 2020–2023)
- NOU 2016:18 Váibmogiella (Hjertespråket)
- Prinsihppadokumeanta man Sámediggi ja Davvidearvvašvuoda GDÁ leat ráhkadan (2018)
- Sámedikki ja Davvidearvvašvuoda GDÁ ovttasbargošiehtadus
- Spesialistadearvvašvuodabálvalusaid strategalaš viidásetovdánahttin sámi álbmoga várás mandáhta (2018)
- Regional utviklingsplan 2035 Helse Nord (Davvidearvvašvuoda regionála ovddidanplána 2035) (2018)
- Sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusaid ovdánahttin ja organiseren (2019). Ášši 039/19 Sámedikki dievasčoahkkimis
- Spesialistadearvvašvuoda bálvalusaid váldoorganiseren sámi álbmogii Norggas. Čielggadeapmi Sámi doaktáriid searvvi olis (2016)
- Raporta Sámi dearvvašvuodasiidda bargojoavkkus (2015)
- Prošeaktaraporta Sámi dearvvašvuodasiidda bargojoavkkus (2013)
- Prošeaktaraporta sámi dearvvašvuodabálvalusaid bajitdási organiserema birra Finnmárkku buohcciviesus HF (2019)

1.3 Sámi pasieanttaid vuoigatvuodát

Našuvnnalaš dearvvašvuođaeiseválddit leat Norgga lágaid ja álbmotrievtti mielde geatnegahtton fállat dásseárvosaš dearvvašvuođabálvalusaid sámi álbmogii, ja fuolahit ahte sámi perspektiiva váldojuvvo vuhtii dearvvašvuođapolitihkalaš vuoruhemiin, našuvnnalaš plánain ja strategiijain. Dat mearkkaša ahte ovddasvástideaddji eiseválddit fertetit dearvvašvuođabálvalusaid ovdánahttima oktavuodas identifiseret ja árvvoštallat stáhtusa ja hástalusaid sámi pasieanttaid dárbbuid ja vuoigatvuodaid ektui. Dát geatnegasvuohta lea Norgga eiseválddiin sihke iežaset lágaid olis, muhto maiddái riikkaidgaskasaš konvenšuvnnaid olis.

Láгат ja bajitdási láidehusat:

ILO-konvenšuvdna nr. 169 art. 25

- ON julggaštus álgoálbmogiid vuoigatvuodaid birra
- Divššohasvuoigatvuodáláhka § 3-5.
- Sámeláhka § 3-5
- Dearvvašvuođadoaimmahagaid láhka § 35, 3.

ILO 169 ratifiserema bokte leat Norgga eiseválddit dovddastan ahte sápmelaččain lea sierra stáhtus álgoálbmogin. Eiseválddit leat dan bokte geatnegahttan iežaset lágidit dilálašvuođaid dasa ahte sápmelaččat galget sáhttit áimmahuššat ja ovddidit iežaset kultuvrra ja servodaga iežaset eavttuid mielde.

ILO-konvenšuvnna nr. 169 artihkkalis 25 celkojuvvo ahte dearvvašvuođabálvalusat álgoálbmogiidda galget hábmejuvvot ja čađahuvvot nu ahte dát álbmogat besset iežaset ovddasvástádusain ja bearráigeahčuin ásahit ja fállat dákkár bálvalusaid, vai dát álbmogat ožžot vejolašvuođa olahit buoremus vejolaš rumašlaš ja mentálalaš dearvvašvuođa. Seamma čuovvu maid ON julggaštusas álgoálbmogiid vuoigatvuodaid birra, man ráđdehus maiddái lea dohkkehan. Odne eai gávdno sierra autonoma spesialistadearvvašvuođabálvalusat sámi álbmoga várás. Sámi perspektiivvat leat eanas muddui jurddašuvvon siskilduvvot dábálaš spesialistadearvvašvuođabálvalussii.

Sámi pasieanttaid vuoigatvuodát leat maid čielgasit regulerejuvvon Norgga lágain. Sámelága § 3-5 addá pasieanttaide vuoigatvuoda sámegillii gulahallat almmolaš dearvvašvuođaásahusaiguin. Dát vuoigatvuoha lea maid celkojuvvon dearvvašvuođadoaimmahagaid lágas § 35, 3. lađđasis, gos daddjo ahte regiovnalaš dearvvašvuođadoaimmahagat galget fuolahit ahte juohke pasieantta viiddiduvvon vuoigatvuoha gulahallat sámegillii spesialistadearvvašvuođabálvalusain vuhtii váldojuvvo, vrd. sámelága § 3-1 nr. 4 ja § 3-5.

Dasto celkojuvvo divššohasvuoigatvuodálágas § 3-5 ahte diedut pasieanttaide ja geavaheddjiide galget leat heivehuvvon sin kultur- ja gielladuogáži. Vejolašvuohta gulahallat iežas eatnigillii lea deatalaš dasa ahte sámi pasieanttat ožžot bálvalusfálaldaga mas lea buorre kvalitehta. Buorre gulahallan lea eaktun dasa ahte pasieanttat dovdet

oadjebasvuoda. Namuhuvvon lágat ja konvenšuvnnat leat evttohuvvon strategiijaid ja doaibmabijuid vuodđun.

1.4 Gohččun

Ráđđehus ovddidii 2015:s ollislaš ja konkrehta spesialistadearvvašvuodabálvalusa ovdánahttima plána (Meld. St.11. Nasjonal helse- og sykehusplan (2016–2019)). Dán plána vuodul oaččui Davvidearvvašvuotta čuovvovaš gohččuma 2017 gohččundokumeanttaid bokte:

- Davvidearvvašvuotta GDÁ galgá fuolahit Spesialistadearvvašvuodabálvalusaid strategalaš viidásetovdánahttima sámi álbmoga várás daid rámmaid ja prinsihpaid vuodul mat bohtet ovdan Našuvnnalaš dearvvašvuoda- ja buohcciviessoplánas.
- Oassin dás lea ásahtit proševtta mii galgá čielggadit vejolašvuoda ásahtit birrajándor sáme gielgelbbolašvuoda AMK-guovddážiin, ovdamearkka dihte teknologija bokte, ja vejolašvuoda oažžut áigái ovttasbarggu Norgga AMK-guovddážiid gaska sihkkarastin dihte sáme gielgelbbolašvuoda.

Gohččuma olis ásahtit Davvidearvvašvuotta GDÁ ovttasbarggu Sámedikkiin. Bealit ráhkadedje oktasaš prinsihppadokumeantta vuodđun viidáset bargui spesialistadearvvašvuodabálvalusa ovdánahttimiin sámi álbmoga várás. Prinsihppadokumeantta vuodul ásahtit proševtta «*Spesialistabálvalusaid sámi álbmogii strategalaš viidásetovdánahttin*». Proševtta mandáhta ráhkadii proševttaeaggát lagas ovttasbarggu Sámedikkiin.

Našuvnnalaš dearvvašvuoda- ja buohcciviessoplána bokte ja gohččuma vuodul man Davvidearvvašvuotta GDÁ oaččui dan oktavuodas, dovddastit guovddáš eiseválddit ahte sámi pasieanttat dárbašit spesialistadearvvašvuodabálvalusa mii lea eambo heivehuvvon sámi gillii, kultuvrii ja servodateallimii.

1.5 Mandáhta

Galgá ráhkaduvvot strategalaš ja bajitdási plána oktan doaibmabijuiquin mat ovdánahttet dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodabálvalusa sámi álbmogii našuvnnalaččat, daid rámmaid ja prinsihpaid vuodul mat bohtet ovdan Našuvnnalaš dearvvašvuoda- ja buohcciviessoplánas. Proševtta galgá leat mielde dahkame ahte sámi álbmot oažžu dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodabálvalusfálaldaga, mii lea heivehuvvon sámi pasieanttaid gielalaš ja kultuvrralaš duogáži. Spesialistadearvvašvuodabálvalusaid strategalaš viidásetovdánahttin sámi álbmoga várás galgá dahkkot ovttasbarggu eará regiuvnnalaš dearvvašvuodadoaimmahagaiguin.

Proševttas galget guhtta konseapta čielggaduvvot mandáhta vuodul:

1. *Ovttasbarggus sámi fágaolbmuiguin ja sámi geavaheddjiiguin čielggadit/identifiseret bálvalusfálaldagaid mat fertejit heivehuvvot gielaláččat ja kultuvrraláččat, vai sámi pasieanttat ožžot dohkálaš fálaldaga.*
2. *Spesialistadearvvašvuođabálvalusa fágaolbmuin ja mearrideddjiin lea oppalaččat unnán gelbbolašvuohka sámegiela ja sámi kultuvrra birra, erenoamážit dain guovlluin gos sápmelaččat leat unna oasáš álbmogis. Movt galgá spesialistadearvvašvuođabálvalus nannet gelbbolašvuođa sámegiela ja sámi kultuvrra birra našuvnnalaččat?*
3. *Sáhtá go dulkonbálvalus, mii lea oassin Finnmárkku buohcciviesu doaimmas, ovdánahttojuvvojit našuvnnalaš fálaldahkan? Oassin das ferte maiddá čielggaduvvot ásahtit birrajándor sámegielgelbbolašvuođa AMK-guovddážiin, ovdamearkka dihte teknologijja bokte, ja vejolaš ovttasbarggu riikka AMK-guovddážiid gaskka.*
4. *Odne lea spesialistadearvvašvuođabálvalusas váilevaš vejolašvuohka fidnet sámi dearvvašvuođabargiid. Movt sáhtášii organiserejuvvojit ja ovttastuvvot nu ahte sámi fágaolbmot sáhtáše beaktileamos vuogi mielde adnot ávkin?*
5. *SÁNAG modealla, mas lea nanu vuođđu sámegielat birrasis, ovttas lávdaduvvon bálvalusat ja dearvvašvuođabargit guovllus gos lea sámi álbmot, lea čájehuvvon doaibmat bures. Spesialistadearvvašvuođabálvalusaid strategalaš ovdánahttimis sámi álbmogii ferte maid SÁNAGa rolla nšuvnnalaš gelbbolašvuođaguovddážin čielggaduvvot ja árvoštallojuvvojit nannen dihte bálvalusa našuvnnalaččat. Dán ferte geahččat ovttas Sámi Dearvvašvuođasiidda/Samisk helsepark ovdánahttimiin.*
6. *Movt galgá spesialistadearvvašvuođabálvalus sámi álbmogii organiserejuvvojit boahtteáiggis?*

Prošeaktajoavkku ovddasvástáduš:

1. Mandáhta vuođul čielggadit namuhuvvon konsepttaid prošeavttas.
2. Mandáhta vuođul olahit prošeavtta mihttomeriid.
3. Plánet ja sihkkarastit prošeavtta ovdáneami.
4. Sihkkarastit gulahallama prošeavtta oktavuodas.
5. Hábmēt oktilaš loahpparaportaevttohusa.

1.6 Váldo mihttomearri

Dán barggu váldo mihttomearri lea sihkkarastit ahte sámi álbmot Norggas oazžu dásseárvosaš spesialistadearvvašvuođabálvalusaid. Dásseárvosaš spesialistadearvvašvuođabálvalus eaktuda ahte bálvalusfálaldat lea heivehuvvon pasieantta gielaláš ja kultuvrraláš duogážii.

1.7 Prošeavtta organiseren

Prošeaktaeaggát lea Davvidearvvašvuohka GDÁ hálldahusdirektevrra bokte. Lea ásahtuvvon stivrenjoavku mas lea govda čoahkkáduš prinsihppadokumeantta ja

mandáhta vuodul. Stivrenjoavku nammadii prošeaktajoavkku, mii lea čadahan čielggadanbarggu.

Stivrenjoavku:

Geir Tollåli	Stivrenjoavkku jodiheaddji, Davvidearvvašvuohta GDÁ
Inger Marit Eira-Åhren	Stivrenjoavkku nubbinjodiheaddji, Snoasen tjielte
Mikkel Eskil Mikkelsen	Sámediggi
Else Marie Isaksen	Regiovnnaš geavaheaddjejoavku, Davvidearvvašvuohta RHF
Astrid Eriksen	Sámi dearvvašvuođadutkamiid guovddáš
Siv Kvernmo	Sámi doaktáriid searvi
Gunn Heatta	SÁNAG
Knut Even Lindsjørn	Helse Sør-Øst RHF
Sigrid Aas	Helse Midt RHF
Carina Mæland	Helse Vest RHF
Ann-Mari Jenssen	Konsearnaluohhtamušolmmoš
Sara Eira Gaup	Suohkansuorggi organisašuvdna (KS)

Prošeaktajodiheapmi ja čállingoddi:

Tone Amundsen	Helse Nord RHF (prošeaktajodiheaddji)
Unn Hamran	Helse Nord RHF (prošeaktadoarjja)
Kari Bøckmann	Helse Nord RHF (prošeaktadoarjja)

Prošeaktajoavku:

Tone Amundsen	Prošeaktajoavkku jodiheaddji. Davvidearvvašvuohta GDÁ
Brita Næss	Helse Vest RHF
Camilla Holt Hasle	Helse Sør-Øst RHF (Oslo universitetehtabuohcciviessu)
Sara Bransfjell	Helse Midt RHF (Røros suohkan)
Ánne Lájlá Westerfjell Kalstad	Helse Nord RHF (Røros suohkan)
Bodil Blix	Senter for omsorgsforskning nord, UiT Norgga árktaš universitehta
Grethe Dunfjeld	Geavaheddjiid ovddasteaddji
Arnhild Somby	Sámediggi (Sámi klinihkka)
Kristine Grønmo	Sámediggi (Karášjoga gielda)
Knut Johnsen	Sámediggi (Sámi klinihkka)

1.7.1 Prošeavtta čadaheapmi

Prošeaktajoavkkus leat leamaš 14 čoahkkima, main 5 ledje video bokte. Prošeaktajoavkku vuosttaš čoahkkin dollojuvvui juovlamánu 13. beaivvi 2018 ja loahpahančoahkkin lei guovvamánu 3. beaivvi 2020. Prošeaktajoavku lea čadahan iežas barggu mandáhta mielde. Earret čielggadanbarggu leat prošeaktajoavkku miellahtut hábmen teavsttaid, čielggadan áššečuolmmaid dađi mielde, háhkan relevánta dieđuid ja dutkan-dieđuid.

1.7.2 Geavaheddjiid mielváikkus

Geavaheddjiid mielváikkus lea leamaš guovddázis prošeavttas. Lea leamaš okta geavaheaddjeovddasteaddji prošeaktajoavkkus ja okta stivrenjoavkkus.

2. Sámi álbmoga dearvvašvuoda- ja eallindilit – maid diehtit mii odne?

2.1 Álggahus

Strategiija dasa ahte ovdánahttit spesialistadearvvašvuoda bálvalusa sámi álbmogii ferte váldit vuodu das maid mii diehtit dán álbmotjoavkku birra. Odne leat unnán dieđut sámi álbmoga dearvvašvuoda- ja eallindiliid birra. Dasa leat máŋga siva. Vuosttažettiin lea dat unnán dutkojuvvon. Dasto leat muhtin iskkadeamit sámi ássanguovlluin čadahuvvon beare unna geográfalaš guovlluin ja oalle ráddjejuvvon áššit leat guorahallojuvvon. Sáhtta maiddá leat váttis rekrutteret sámi respondeanttaid dutkamii ja lea hástaleaddji dutkat álbmoga mii ássá nu biedgguid. Sámi álbmot lea heterogena joavku, nu go eará čearddalaš joavkkut. Njealját čilgehus lea ahte gávdnojit oalle unnán dutkit geain lea sámi kulturgelbbolašvuoha. Viđát čilgehus dasa ahte lea váilevaš dutkan, sáhtta leat ahte dakkár dutkamii lea unnán fokus ja váilevaš ruhtadeapmi. Maŋemus hástalus mii lea namuhuvvon, lea ahte sámi čearddalašvuoha ja ovttaskas indiviidat eai sáhte registrerejuvvot našuvnnalaš registariidda. Dat mielddisbuktá ahte ii leat vejolaš čadahit registtardutkamiid sápmelaččaid dearvvašvuoda hárrái. Loahpaloahpas sáhttit konkluderet ahte dárbbášuvvo eambbo ja buoret dutkan ovdal go sáhttit dadjat maide sámi álbmoga ollislaš dearvvašvuodadiliid, hástalusaid ja bálvalusaid geavaheami birra.

Muhto gávdnojit muhtin dutkamat ja registtardieđut. Maŋemus jagiid leat systemáhtalaččat bargujuvvon fasiliteret eambbo dutkanaktivitehta man ulbmil lea háhkat luohtehahti dieđuid sámi álbmoga birra, mii lea dagahan ahte sámi dearvvašvuodadiliid ja dearvvašvuoda bálvalusaid dutkamiid lohku lea sakka lassánan.

Dán álggahusas áigu prošektajoavku vuos čilget Statistihkalaš guovddášdoaimmahaga (SSB) loguid. Dasto čájehuvvo sámi dearvvašvuodadutkama ovdáneapmi. Loahpas ovdandivvojuvvojit Kvernmo válddahallan njeallje váldohástalusa maid ferte vuhtii váldit go áigu sihkkarastit buori spesialistadearvvašvuoda bálvalusfálaldaga sámi álbmogii (2014).

SSB raporttas, «Sámi logut mitalit 12» (2019), bohta ovdan ahte sámi ássanminstar lea rievdamme. Sámi guovllut leat dán raporttas definerejuvvon leat dat guovllut gos Sámedikki doarjjaortnegat ealáhusaide gustojit (SED-guovlu/STN-område). Raporta čájeha ahte SED-guovllus ledje stabiila olmmošlogut 201-2017. 2017:s unnui lohku sakka, ja dat joatkahuvai jagis 2018. Olmmošlogu unnun bođii riegádusvuolláibáhčagis ja ahte eanebut fárrejedje olggos SED-guovlluin go sisa.

Váilevaš dutkanvuđot dieđuid geažil sápmelaččaid dearvvašvuodadiliid ja buozanvuodaid birra, ásahuvvui Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddáš 2001:s, Norgga ártkalaš universitehta vuollái, Servodatmedisiinnalaš instituhta olis. Ulbmilin lei ahte guovddáš galggai čadahit fágaidrasttideaddji dutkama davviguovllu máŋggakultuvrrat álbmoga dearvvašvuoda- ja eallindiliid hárrái, ja earenoamážit čuvget sámi álbmoga

beali. Váldo mihttomearrin lei gávnnaht leat go sámi ja ii-sámi álbmoga gaskkas stuora erohusat dearvvašvuodadiliid dáfus. Dáinna ulbmiliin čađahuvvojedje dearvvašvuoda- ja eallidilleiskkadeamit guovlluin gos lea sámi ja dáčča ássan: SAMINOR (www.saminor.no) ja Nuoraiddearvvašvuodáiskkadeapmi Davvi-Norggas (dárogiillii oaniduvvon UHNN) (https://de.uit.no/forskning/forskningsgrupper/sub?p_document_id=340946&sub_id=491829). Dán boadusin lei hui deatlaš diehtočoaggin, dutkan ja gaskkusteapmi mánggaid jagiid, mat leat vuodđun daid ávžžuhusaide maid mii dán strategiijas ovddidit.

Leat čađahuvvon guokte SAMINOR-guorahallama: SAMINOR 1 (2003–2004) ja SAMINOR 2 (2012–2014) epidemiologalaš dutkamat main ledje jearahallanskovit ja antropometralaš ja biologalaš dieđuid čohkken. SAMINOR 1 ja 2 čađahuvvojedje dihto suohkaniin gos lea mánggačearddalaš álbmot, ja leat addán midjiide dieđuid buozanvuoda- ja eallidiliid ja hástalusaid birra mat leat čadnojuvvon eallilágiide ja «eallima dábiide». Suohkanat mat ledje mielde SAMINOR 1 ja 2 iskkademiin, eai leat áibbas seamma goappašagain (guoská sihke 1. ja 2. oassái SAMINOR 1 ja 2 iskkademiin). Erenoamážit SAMINOR klinihkalaš oasis ledje hui unnán sohkanat mielde (oktiibuot 10). Danne ii leat vejolaš generaliseret ovdalaš SAMINOR-iskkademiid bohtosiid guoskat olles álbmogii Davvi- ja Gaska-Norggas. Dán kapihttalas ovdandivvut mii dáid iskkademiid váldogávdnosiid.

Nuoraiddearvvašvuodáiskkadeamis Davvi-Norggas ledje mielde birrasiid 4800 sámi ja ii-sámi 10. luohkkálaččat buot nuoraidskuvllain Davvi-Norggas 2003-2005 (vástidanproseanta: 83 %). Iskkadeami temán ledje psyhkalaš ja fysalaš dearvvašvuolta, oahpposávaldagat, eallindilit, kultuvrralaš ja čearddalaš dilálašvuodát, ovdáneapmi jna. 10. luohká dieđut čadnojuvvojedje dasto oktii Norgga pasieantaregistara, oadjoregistara (FD-oadju) ja Norgga oahpporegistara (NUDB) dieđuiguin. Muhtin váldogávdnosat presenterejuvvojit kapihttalas 2.3.1.

Kvernmo mielde (2014) leat njeallje váldo hástalusa buori kvalitehta spesialistadearvvašvuodabálvalusfálaldagas sihkkarastimis sámi álbmogii:

- Sápmelaččat ássat biedgguid ja rievdan ássanminsttar ja lassánan fárren gávpogiidda dagaha ahte lea guhkki sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusa dikšunfálaldagaide mat leat Sis-Finnmárkkus.
- Iešguđet dási gelbbolašvuolta sámi giela ja kultuvrra birra sihke vuodđo dearvvašvuodabálvalusas ja spesialistadearvvašvuodabálvalusas, erenoamážit olggobealde guovddáš sámi guovllu
- Unnán sámeielat dearvvašvuodabargit, erenoamážit olggobealde guovddáš sámi guovllu
- Normála ovdáneapmi, mánáid ja nuoraid buozanvuodaid, dearvvašvuodabálvalusaid geavaheami birra ja dárbbu birra heivehit bálvalusaid sámi álbmogii lea unnán dutkojuvvon.

Vai oazžut ovdan mánggabealatvuoda ja buoret representativitehta de ferte boahttevaš dutkan fátmastit viidát geográfalaš guovlluid. Sámi dearvvašvuodadutkamiid guovddáš čujuha ahte dál lea váilevaš dutkan dearvvašvuodafálaldagaid hárrái, erenoamážit das movt sámi pasieanttat geavahit dearvvašvuodabálvalusaid, man duhtavaččat sii leat ja makkár kvalitehta sin mielas lea bálvalusain. Erenoamáš hástalus man dutkit leat čujuhan dán muddui, lea ahte sámegielat ássit leat unnit duhtavaččat dearvvašvuodafálaldagaiguin go álbmot muđui (Nystad, Melhus, ja Lund 2006). Mii dárbbášit eambo dutkama vai nagodit ipmirdit dáid hástalusaid ja nu sáhttit buorebut lágidit dearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii, sihke giela ja kultuvrra dáfus.

2.2 Geavaheddjiid perspektiiva

Geavaheddjiid ovddasteaddji Inga Karlsen ja Nordlánddabuohcciviesu hálddahusdirektevra Paul Martin Strand. Karlsen lea olu bargan sámi pasieanttaid vuoigatvuodaid ovddidemiin ja oaččui Davvidearvvašvuoda geavaheddjiidbálkkašumi 2019.

«Dearvvašvuodafálaldagaid hárrái sámi álbmogii ii leat sáhka ovttaássašvuodas, muhto dásseárvosašvuodas.»

Inga Karlsen, 2019

Buot pasieanttain geat leat oktavuodas dearvvašvuodabálvalusaiguin galgá leat vejolaš-vuohta aktiivvalaččat leat mielde iežaset dikšumis (Našuvnnalaš dearvvašvuoda- ja buohcciviessoplána 2016-2019). Dat mielddisbuktá ahte dilálašvuodat galget leat lágiduvvon dasa ahte pasieanttat besset atnit iežaset vásáhusaid, iežaset resurssaid, iežaset kulturduogaža ja iežaset gelbbolašvuoda go galget dahkat válljejumiid mat gusket sin iežaset dearvvašvuhtii.

Gaskkustit iežas ipmárdusa dilálašvuodas, bidjat gáibádusaid ja dovddahit iežas sávaldagaid guorahallama, dikšuma ja čuovvoleami hárrái lea guovddážis das mii gohčoduvvo pasieantta dearvvašvuodabálvalussan (Našuvnnalaš dearvvašvuoda- ja buohciviessoplána 2016-2019). Sámi álbmotjoavku lea leamaš dáruiduhttima vuolde gos assimileren, dearvvašvuodaváttuid váilevaš raporterren, váilevaš respektta ja stuoraservodaga vealaheapmi leat dáhpáhuvvan. Geavaheaddjerspektiivvas sáhttet olu sámi pasieanttat ballat ahte ain sáhttet deaividit badjelgeahččanvuoda, duššindahkama dahje berošmeahtunvuoda go mitalit mii sidjiide lea mearkkašahtti ja árvvolaš. Sin individuála ja kollektiiva historjá sáhtta dahkat váttisin ovddidit gáibádusaid. Sámi pasieanttat sáhttet maid dovdat iežaset headjun go ieža eai oro ipmirdeame maid veahkeheaddji dadjá ja/dahje go vásihit ahte veahkeheaddji ii ipmir sin dili. Sámi pasieanttaide geain dasa lassin leat hedjonan návccat dahje geain leat kognitiiva doaibmannávccat hedjonan, sáhtta leat vel váddáseabbo vásihit buori oktavuoda dearvvašvuodabálvalusain. Hedjonan návccat sáhttet earret eará ráddjet sosiála eallima ja doalvut passivitehtii, oktonasvuhtii ja sosiála isoleremii, mii dasto fas váikkuha su iešoainnu, identitehta ja iešárvvu (Solheim, 2011).

Norgga veahkkedoaimmahat lea unnán nagodan fáhtet ahte sápmelaččat dárbbasit vuostáiváldojuvvot iežaset kulturduogáža vuodul. Iskkadeapmi (Dunfjeld, 2006) lea čájehan ahte dáčča dearvvašvuoda- ja sosialbargit dávjá välljejit ovttalárganvuoda-strategiija vai eai dárbbas beroštit pasieantta/geavaheaddji kultuvrras. Dat ahte eanas sápmelaččat máhttet ja hupmet dárogiela bures ja ellet Norgga stuoraservodagas, dagaha árvvusge ahte eai oainne sin sámivuoda. Das bohtá viidáseappot ovdan ahte muhtin sámi pasieanttat maid atnet ovttalárganvuoda-strategiija, ja danne eai mital ahte sis lea sámi duogáš, danne go eai dieđe movt dat váldojuvvošii vuostá (Dunfjeld & Møllersen, 2010).

Norgga dearvvašvuodabálvalus sáhtta doaibmat doarvái bures go sámi pasieanttain leat dearvvašvuodaváttut mat eai eaktut ahte sii fertejit čájehit sámi jurddašvuogi, árvovuoda dahje eallinlági. Álkis ja ráddjejuvvon oktavuodain sáhttet sii čiegadit iežaset identitehta ja eallinmáilmmi, vuostáiváldit rávvagiid ja ieža heivehit ja muddet iežaset eallima, beroškeahhtá dearvvašvuodabálvalusas. Guhkit bisti dahje viidát dilálašvuodain mat váikkuhit olles eallima, leat dábálaččat stuorát hástalusat das ahte váldit vuostá veahki mii ii váldde vuhtii sámegeiela ja sámi kultuvrra. Go lea váilevaš gelbbolašvuoha sámi giela, kultuvrra ja historjjálaš traumaid birra, de sáhttet dearvvašvuodabargit fállat rávvagiid ja veahki man lea váttis váldit vuostá sámi eallindiliid geažil. Verrámus dilis sáhttet váilevaš oadjebasvuoha ja gulahallan, ja giellahehttehusat dagahit ahte dearvvašvuodabargit eai oaččo dárbbaslaš dieđuid pasieantta dearvvašvuodadili birra.

Čoahkkáigeassun dás lea ahte Norgga veahkkedoaimmain lea olu diehtemeahtunvuoha sápmelaččaid ja sin individuála ja kollektiiva dárbbu birra oazžut heivehuvvon dearvvašvuodaveahki. Dat sáhtta bohtit das go lea váilevaš máhttu sámegeiela ja sámi

kultuvrra birra, muhto maid das go ii leat ipmárdus dasa movt dearvvašvuoda-fálaldagaid sáhtášii lágídit nu ahte sámi pasieanta dovdá iežas nu oadjebassan ahte sáhttá mitalit iežas dárbbuid ja sávaldagaid. Ovttalágan fálaldagat leat navdojuvvon dásseárvosaš fálaldahkan, muhto geavaheddjiid perspektiivvas eai sáhte bálvalusat definerejuvot dásseárvosažžan jus dearvvašvuodabargit eai váldde vuhtii movt kultuvra, historjá ja giella váikkuhit gulahallama ja ovttasdoaimama.

2.3 Psyhkalaš dearvvašvuotta

2.3.1 Mánát ja nuorra rávisolbmot

Gávdno unnán dutkan sámi mánáid dearvvašvuoda birra, muhto leat čadahuvvon guokte stuora dutkama nuoraid dearvvašvuoda birra. Čadahuvvon dutkamat čájehit unnán erohusa, jus obage, sámi ja ii-sámi mánáid gaskka, ja nuoraid psyhkalaš ja fysalaš dearvvašvuodas. Muhto baicca gávdnojit deatalaš erohusat siskkáldasat sámi joavkkus, earret eará sohkaheali ja geográfalaš guovlluid dáfus.

Psyhkalaš váttisvuodát sámi nuoraid gaskkas leat čadnojuvvon sihke oppalaš ja kultuvrralaš beliide. Sámi nieiddat ja nuorat geat orrot sámi marginaliserejuvvon guovlluin raporterejit eanemus váttisvuodaid. Čájehuvvo ahte nanu čearddalaš identitehta sáhttá negatiivvalaččat čuohcat psyhkalaš dearvvašvuhtii, mii sáhttá leat čilgehussan dasa go sámi nuorat geain lea nanu čearddalaš identitehta maiddái eksponerejit iežaset eanet čearddalaš vealahepmái (Kvernmo, 2014). Sámi nuorat raporterejit viidáseappot ahte vásihit eambo givssideami ja vealaheami go nuorat geat eai leat sápmelaččat (Bals, Turi, Skre, & Kvernmo, 2010). Negatiiva váikkuhusat vásihuvvon vealaheamis lea earret eará ahte sii dovdet iežaset dego oaidnemeahtumin, olgguštuvvon ja marginaliserejuvvon, aktonassan, earáláganin, unnitárvosažžan ja dovdet heahpada (Eliassen, Braaten, Melhus, Hansen, & Broderstad, 2012). Assimilašuvdna ja kultuvrralaš segregeren buktet maid negatiiva váikkuhusaid psyhkalaš dearvvašvuhtii. Seammás diehtit mii ahte sámeigielgelbbolašvuotta ja searvan kultuvrralaš lágídemiiide suddje sisbalu ja deprešuvnna vuostá (Bals et al., 2010; Bals, Turi, Skre, & Kvernmo, 2011; Siv Kvernmo & Heyerdahl, 2003).

Heittot psyhkalaš dearvvašvuhtii ja iešsorbmemii álgoálbmogiid gaskkas leat dávjá mánggabealat sivat seahkálaga. Okta oktasašvuotta mii gessojuvvo ovdan lea gullelašvuotta álgoálbmogii, álgoálbmoga boahhteáigi ja eahpesihkarvuotta vejolašvuodaid hárrái beassat eallit árbevirolaš ealáhusain nugo boazodoalus. Boazosámit raporterejit iežaset guoddit stuora dearvvašvuodalaš, ekonomalaš ja servodatlaš nodiid dan geažil go muosáhit ealáhusriidduid, vuoigatvuodagiččuid ealáhusvuodu alde ja gilvvo guohtuneatnamiid alde. Oallugat atnet hui lossadin go sin eallinvuogi vuostá lea nu garra deaddu, ja olu nuorat masset boahhteáiggedoavaga (Møllersen, Stordahl, Tørres, & Eira-Åhrèn, 2016, Stoor, 2016).

Suodjalanfáktorat – psyhkaláš dearvvašvuohta	Riskafáktorat – psyhkaláš dearvvašvuohta
<ul style="list-style-type: none"> - bajásšaddan bearašoktavuođas gos lea doarjja - bajásšaddan sámi majoritehtaguovlluin - leastadiána gullelašvuohta mii suddje alkoholajuhkama vuostá - buorit sosiála oktavuođat - čearddalaš identitehtageahččaladdan - posiitiiva guottut integreremii ja buorit birgennávccat - posiitiiva iešgovva - sámegiel- ja kulturmáhtti ja searvan kultuvrralaš aktivitehtaide 	<ul style="list-style-type: none"> - bajásšaddan minoritehtaposišuvnnas - marginaliseren - assimileren ja kultuvrralaš isolašuvdna - vealaheapmi - leastadiána gullelašvuohta gos vásiha seksuála illásteami - veahkaválddálašvuohta - bearašriiddut

Tabella lea čuovvovaš dutkamiid čeahkkáigeassu:

Bals et al. 2010; Bals, Turi, Skre, et al., 2011; Bals, Turi, Vittersø, Skre, & Kvernmo, 2011; S Kvernmo & Heyerdahl, 1998; Siv Kvernmo & Heyerdahl, 2004; Spein, Sexton, & Kvernmo, 2007; Eriksen, 2015, 2017.

2.3.2 Veahkaválddálašvuohta ja illásteami

Máilmmi dearvvašvuođaorganisašuvdna lea nannen ahte veahkaválddálašvuohta ja seksuála illásteami leat globála álbmotdearvvašvuođaváttisvuohta mii sáhtá garrasit čuohcat dearvvašvuohtii ja eallinkvalitehtii. (Mikton, Butchart, Dahlberg, & Krug, 2016). Norgga dutkamat čájehit ahte maiddá Norggas leat veahkaválddálašvuohta ja seksuála illásteami duodalaš servodat- ja álbmotdearvvašvuođaváttisvuohtan mii deaivida stuora oasi álbmogis (Thoresen & Hjemdal, 2014). Danne lea deatalaš servodatdoaimman bargat dan ovdii ahte eastadit veahkaválddálašvuođa.

Norgga dutkamat veahkaválddi ja illástemiid birra eai earut álbmotjoavkkuid. Danne leat áibbas unnán dieđut dán áššis sámiid hárrái Norgga bealde. Seammás čájehit riikkaidgaskasaš dutkamat ahte dát problemasuorgi sáhtá liige eanemus deaividit álgoálbmotjoavkkuin. Álgoálbmogat Ruonáeatnamis, USA:s ja Kanadas raporterejit mihá eanet veahkaválddi ja seksuála illástemiid go majoritehtaálbmogat (Brzozowski Jodi-Anne, 2006; Curtis, Larsen, Helweg-Larsen, & Bjerregaard, 2002; Pedersen, 2013). Gávndno dušše okta populašuvdnaguorahallan veahkaválddi ja illástemiid birra sámi rávisolbmuid gaska Norggas (Eriksen, Hansen, Javo, & Schei, 2015). Dutkan mii presenterejuvvo lea Eriksen et al., 2015 artihkkala vuodul, ja doavttirgrádadutkosa «Breaking the silence» Interpersonal violence and health among Sami and non-Sami - a population-based study in Mid- and Northern Norway» (Eriksen, 2017) vuodul. Diehtovuodđun lea adnon dearvvašvuođa- ja eallindilleguorahallan guovlluin gos leat sámi ja ii-sámi ássit, SAMINOR 2. Gávndnosat čájehit ahte veahkaváldi ja seksuála illásteami leat nearkkašahti servodatváttisvuohtan maiddá sápmelaččaid gaskkas

Norggas. Sámi respondeanttat raporterejedje eambo buotlágan veahkaválldi, earret seksuála illástemiid dievdduid gaskka, go guovlluin gos eai leat čearddalaš erohusat. (Eriksen, 2017). Viidáseappot čájehii guorahallan ahte lea mearkkašahti oktavuoha raporterejuvvon vásihuvvon veahkaválldi mánnán ja psyhkalaš dearvvašvuodáváttuid gaskka rávisolmmožin, sihke sápmelaččaid ja ii-sápmelaččaid gaskkas Norggas. Sis geat raporterejedje vásihan veahkaválldi ja illásteami mánnán lei badjel golmma geardde eanet riska oažžut psyhkalaš dearvvašvuodáváttuid rávisolmmožin go sis geat eai leat vásihan veahkaválldi. Lei maiddá čielga oktavuoha veahkaválldi mánnán ja kronalaš bákčasiid gaskkas rávisolmmožin. Bohtosat eai lean nu čielgasat sámi dievdduid dáfus (Eriksen, 2017).

Eriksen konkluderii iežas barggus ahte sosioekonomalaš ja demográfalaš fáktorat sáhttet dušše muhtin muddui čilget čearddalaš erohusaid veahkaválldi ja illástemiid dáhpáhuvvamis sápmelaččaid ja ii-sápmelaččaid gaskkas Norggas. Danne ii leat vuos dihtosis guđet fáktorat dat dahket čearddalaš erohusaid das man olu veahkaválldi ja illásteami leat sápmelaččaid ja ii-sápmelaččaid gaskkas Norggas. (Eriksen, 2017).

2.3.3 Iešsorbmen

Leat oppalaččat olu iešsorbmemat ártkalaš guovlluin muđui álbmoga ektui. Sámi álbmoga hárrái eai leat ođđaset logut iešsorbmemiid hárrái. Registervuđot guorahallan čájehii ahte Davvi-Norgga sápmelaččaid gaskkas ledje eambo iešsorbmemat áigodagas 1970-1998 go álbmogis muđuid. Meroštallojuvvon iešsorbmenproseanta lei erenoamáš allat (53/100 000) nuorra sámi bártneid/dievdduid gaskkas (15-24 jahkásaččat) (Silviken et al, 2006) ja sivvan dása sáhtá leat iešsorbmen cluster sámi guovddášguovlluin 80-logus. Alla iešsorbmenlogut (iešsorbmenrate) nuorra dievdduid gaskkas lea oktasaš minstar stuora osiin ártkalaš guovlluin.

Iešsorbmengeahččalemiid dáfus leat govva veahá earálágan. Guorahallan gaskkamuttus 1990-logu čájehii ahte sámi nuoraid gaskkas eai lean eambo iešsorbmengeahččalemit go muđui Davvi-Norgga nuoraid gaskkas, go fas sámi 10. luohkkálaččat raporterejit eanet iešsorbmengeahččalemiid go ii-sámi nuorat (Reigstad & Kvernmo, 2017; Silviken & Kvernmo, 2007). Vásihuvvon iešsorbmen lagas birrasis orru leame okta dain riskafáktoriin mat earuhit sámi ja ii-sámi nuoraid ja mii maiddá lea relaterejuvvon iešsorbmendábiide. SÁNAGa klinihkalaš ipmárdus dál, ja dutkan Ruođa bealde govvidit ahte iešsorbmenjurdat ja -geahččalemit dáhpáhuvvet dávjá sámi álbmoga siskkobealde, ja erenoamážit nuoraid ja nuorra rávisolbmuid gaskkas. UNGT-guorahallan 2003-2005 čájehii ahte vaikko iešsorbmendábit ja iežas soardin (čuohpadeapmi jna.) lea oalle dábalaš nuorravuodas, de dušše unna oasážis sis leat psyhkalaš váttisvuodát nuorra rávisolbmo agis (Eckhoff, Sørvoid & Kvernmo, 2019).

Iešsorbmenproblematihkka lea álbmotdearvvašvuodáváttisvuoha sámi servodagas, ja dan olis leat olu lagas olbmot báhcán moraštit iešsorbmemama maŋnel. Dát joavku lea hui

čihkosis sihke Sámis ja árkálaš guovlluin. Mii diehtit odne beare unnán das movt oapmahaččaid dilli lea maŋŋel go lagas olmmoš lea iežas sorbmen.

SÁNÁG lea ovddasvástideaddji dutkanprošeavttas «Stories about life and death – Exploring the bereaved person’s narratives as a way to understand suicide among young Sámi men». Prošeavtta ulbmil lea ipmirdit manne nuorra sámi bártnit jápmet iešsorbmemaga geazil. Earret ovttaskas prošeavttaid SÁNÁG olis de ii gávdno bajitdási iešsorbmemaga eastadeami plána Norgga sápmelaččaid gaskkas dahje olles Sámi várás. Našuvnnalaš doaibmaplánat iešsorbmemaga ja iešsoardima vuostá eai čuvge sámi álbmoga hástalusaid erenoamážit. Danne lea ohcaluvvon rádjearasttildeaddji plána iešsorbmemaga ja iešsoardima vuostá (Silviken, 2011). Earret eará dat lei duogážin dasa go SÁNÁG ovttarádiid Sámerádiin vuolggaš barggu ráhkadit «Plan for selvmordsforebygging blant samer i Norge, Sverige og Finland» (Iešsorbmemaga eastadeami plána Norgga, Ruota ja Suoma sápmelaččaid gaskkas) (Stoor, 2016). Plána lea gárvvis.

Lea dárbu háhkat eambo dieđuid sihke danne vai sáhttit addit dáseárvosaš dikšunfálaldaga ja čuovvolit iešsorbmenáigumušaid ja oapmahaččaid, ja ovdánahttit kulturvuđot eastadandoaimmaid mat sáhte unnidit iešsorbmenproblematihka Sámis.

2.4 Somatihkka

Artihkal mas lea bajilgovva almmuhuvvon The Lancet bokte 2016:s čájeha ahte álgoálbmogiin miehtá máilmmi lea heajut somáhtalaš dearvvašvuohta go majoritetehta-álbmogis ([https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(16\)00345-7/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(16)00345-7/fulltext)).

Álgoálbmogiin lea maid heajut *score* njuoratmánájámus ja riegádahttiid jámus; buoiddes mánáid, buoiddes rávisolbmuid, oahppodási ja ekonomalaš stáhtusa dáfus. Guorahallan čájeha ahte SED-guovlluin (STN-omrádene) Norggas lei alit njuoratmánáidjápmu ja vuollegit vurdojuvvon eallinahki go eará guovlluin.

Eará guorahallamat leat čuvgen dihto dávdmaid. Okta guorahallan čájeha ahte lea unnit lohku borasdávddat sápmelaččaid gaskkas, ja unnit jápmu dan geazil go muđui Norgga, Ruota, Suoma ja Ruošša álbmogis (Haldorsen & Tynes, 2007). Guorahallan konkluderii ahte árbevirolaš sámi eallinláhki lea dearvvašlaš ja suodjala borasdávdda vuostá.

Dievdo boazosámiid gaskkas leat eambo deahkke- ja dáktevátut go earáin geain lea lossa rumašlaš bargu. Diet tendeansa lea guhká leamaš lassáneaddji. Lea maiddái alla riska vásihit duodalaš bargolihkuhisvuodaid (Daerga, 2017). Sin barggu stivrejit bohcco dárbbut árkálaš jahkodaga mielde, ja leat unnán veahkkeneavvut olámuttos go bargu čadahuvvo vánddardettiin viiddis meahcceguovlluin. Riska oažžut rumašlaš givssiid ja vahágiid lea stuorimus sin gaskkas geat ollesáiggi barget boazodoalus. (Møllersen, Stordahl, Tørres & Eira-Åhren, 2016).

Maiddá SAMINOR-iskkadeapmi lea guorahallan sámi álbmoga somáhtalaš dearvvašvuodadiliid. Dutkanbohtosat čájehit oppalaččat ahte dán mánggakultuvrrat álbmogis leat olu beare lossa ja buoiddes olbmot (Tove Nystad, Melhus, Brustad, & Lund, 2010) ja sámi sogat olbmot raporterejit váibmogeasáhaga dávdamearkkaid dávjjibut go álbmot muđui (Eliassen, Graff-Iversen, Melhus, Løchen, & Broderstad, 2014). Stuořit oassi sámi dievdduin go ii-sámi dievdduin raporterejit maiddá radde- ja čoavjebákčasiid, ja stuorát oassi sámi nissoniin go earáin raporterejedje čoavje- ja vuolilbákčasiid go earát (Eriksen, et al. 2016). Mángga-čearddalaš álbmogis lea stuorát oasis diabetes 2 go earáin. Sámi álbmogis Romssas ja Nordlánddas lea stuorámus oassi, muhto lea oalle heterogena klinihkalaš govva diabetes 2 hárrái (Naseribafrouei, Eliassen, Melhus, Svartberg, & Broderstad, 2018; Naseribafrouei, Eliassen, Melhus, Svartberg, & Broderstad, 2019). Go buohtastahtá SAMINOR 1 ja SAMINOR 2 bohtosiid, de bohtá ovdan ahte borgguheapmi lea beliin unnon sámi álbmogis (Broderstad, Hansen, Melhus, & Broderstad, 2019). Guorahallan čájeha maid unnit ruovdeváilli sámi álbmogis go earáin (Broderstad, Melhus, Brustad, & Lund, 2011).

2.5 Geriatriija

Dađi mielde go boarásmuvvet dovdet oallugat olu rievdadusaid rumašlaččat, psyhka- laččat ja kognitiivalaččat. Dán oasis raporttas lea prošektajoavku válljen čuvget sámi pasieanttaid dili geat ožžot demeansa, go dat lea erenoamáš hearkkes joavku. Sidjiide ferte fálladat heivehuvvot.

Dearvvašvuodabálvalus vásiha ahte guovttegielat olbmot geat ožžot demeanssa, máhccet iežaset álgogillii dađi mielde go dávda ovdána (Plan for helsetjenester for eldre, Helse Nord 2019–2025/Dearvvašvuodabálvalusat boarrásiidda, Davvidearvvašvuoda plána 2019-2015).

Mii diehtit ahte buorre gulahallan lea eaktun dasa ahte sáhttit čielggadit ja bidjat demeansadiagnosa. Danne fertejit dearvvašvuodabálvalusat atnit muittus ahte soaitá dárbu dulkot. Dasto berrejit válljet kognitiiva teasttaid mat leat heivehuvvon pasieanta- jovkui. Čielggadanteasttat mat eai leat gielalaččat ja kultuvrralaččat heivehuvvon, sáhttet dagahit sámi pasieanttaid dáfus badjelmeare dahje váile demeansadiagnostiserema ja ahte viidáset čuovvoleapmi šaddá váilevaš.

Norsk revidert Mini Mental Status Evaluering (MMSE-NR3) lea standardiserejuvvon teasta mii adno čielggadit ja dárkkistit demeanssa ja eará vuoiŋŋamašdávddaid mat váikkuhit kognitiivva doaimma. «Demensplan 2020» oassi MMSE-NR3 lea heivehuvvon davvisámegillii. Lea sávahahtti dan jorgalahttit julev- ja lullisámegillii. Dearvvašvuoda- bargit fertejit diehtit ahte teasta gávdno ja oažžut doarvái oahpu dan čađaheamis.

Čielggadeapmi ja diagnostiseren ii dáhpáhuva dušše teasttaid bokte. Demeansa- čielggadeapmi galgá dahkkojuvvot dárkilis anamnesa vuodul. Vai čielggadeapmi attášii

buori vuodu bidjat rievttis diagnosa, de lea deatalaš ahte olmmoš gii čielggaduvvo, ja su oapmahaččat, besset geavahit dan giela maid ieža háliidit, ja ahte dearvvašvuoda- ja fuolahusbargit atnet gelbbolaš dulkka jus ieža eai máhte giela. Ahte dearvvašvuoda-bargit dovdet báikkálaš kultuvrra, sáhtta leat hui deatalaš dasa ahte ipmirdit ja árvoštallat movt olmmoš doaibmá beaivválaš eallimis. Prošeaktajoavku ávžžuha dan vuodul ahte demeansačielggadeapmi čađahuvvo spesialistadearvvašvuodabálvalusa, báikkálaš suohkana dearvvašvuodabálvalusa ja oapmahaččaid lagas ovttasbarggu bokte.

Vaikko demeansabuhcciid čuovvoleapmi galgá čađahuvvot vuodđodearvvašvuodabálvalusas, de ávžžuhuvvo našuvnnalaš fágalaš njuolggadusain demeanssa birra ahte olbmot geain lea sámi duogáš ja geain várohuvvo leat demeansa, berrejit čielggaduvvot spesialistadearvvašvuodabálvalusa bokte «go giella, oahppodási ja/dahje kultuvra lea hehttehussan čielggadeapmái vuodđodearvvašvuodabálvalusas» (Dearvvašvuodadirektoráhta, 2017).

Dál ii leat suohkaniin ja buohcciviesuin geriatriijalaš spesialistafálaldat vuorraset sámi álbmogii mii livččii heivehuvvon sin gillii ja kultuvrii. Pasieanttaide geain lea sámegeiella eatnigiellan, sáhtta vejolašvuotta gulahallat iežaset gillii leat dat mii eaktuda ahte sii vásihit dearvvašvuodabálvalusfálaldaga doarvái buorren. Jus dearvvašvuodabargit eai máhte sámegeiella, sáhtta dat earret eará dagahit boasttu diagnosa dahje boasttu divššu.

2.6 Akuhtamedisiidna ja AMK

Doaimmat maid AMK-guovddážit čađahit odne leat «Forskrift om medisinsk nødmeldetjeneste (kommunikasjonsberedskap i helsetjenesten)» vuodul (Láhkaásahus medisiinnalaš heahtedieđihanbálvalusa birra) (Kommunikašuvdnageaggusvuotta dearvvašvuodabálvalusas).

Láhkaásahusa vuodul medisiinnalaš heahtedieđihanbálvalusa birra, ásahuvvojedje AMK-guovddážit čuovvovaš ulbmiliin (dás jorgaluvvon):

«Dearvvašvuodabálvalusaid kommunikašuvdnageaggusvuotta galgá sihkkarastit álbmogii njuolggog gulahallama medisiinnalaš fágačehppodagain, ja bisánkeahes gulahallama buohcciviesu ja dearvvašvuodabálvalusa gaskka mii lea doaimmas olggobealde buohcciviesu. Viidáseappot galgá dearvvašvuodabálvalusa kommunikašuvdnageaggusvuotta leat gaskaoapmin go dilálašvuotta gáibida koordinerema iešguđetge dearvvašvuodaregiovnnaid gaskka.»

Odne ii leat makkárga vuogádat AMK-guovddážiin mii sihkkarastá ahte sámegeielgelbbolašvuotta livččii olámuttos. Dat sáhtta šaddat hástalussan fáhkka dilálašvuodain go sáhttet čuožžilit boasttuipmárdusat ja gulahallančuolmmat danne go eai máhte sámegeiella ja eai ádde sámegeiella mearkkašumi. Danne lea deatalaš gávdnat buriid čovdosiid mat sihkkarastet birrajándor sámegeielgelbbolašvuoda riikka AMK-guovddážiidda.

Vaikko ii leat formála vuogádat riikka AMK-guovddážiin mii sihkkarastá ahte sámegiellgelbbolašvuolta lea olámuttos, de leat muhtin sámegiellat bargit geaiguin Finnmárkku AMK-guovddáš sáhtá gulahallat go lea dárbu. Dat doaibmá geavatlaččat dainna lágiin ahte AMK-guovddáš sirdá ságastallama sámegiellat bargiide Gaska-Finnmárkku ambulánsabálvalusas. Kárášjoga ja Guovdageainnu ambulánsabálvalusas lea mihttun ahte álo galgá leat sámegiellat olmmoš barggus. Finnmárkku buohcciviesu ambulánsabálvalusa virgealmmuhusain čuožžu ahte sámegiell- ja kulturmáhttu lea ovdamunnin. Finnmárkku buohcciviessu addá maiddái sámegiellat ambulánsabargiide funkšuvdnabáikálasáhusa sámegiellmáhtu ovddas¹. Dát leat doaimmat maid sáhtá ovddidit viidáseappot formála vuogádahkan dainna ulbmiliin ahte sihkkarastit ahte dearvvašvuodabálvalusain lea sámegiellgelbbolašvuolta buorebut olámuttos.

Ovdamearkan dasa ahte teknologijja sáhtá leat veahkkin sihkkarastit sámegiellgelbbolašvuoda buot AMK-guovddážiidda lea «Rørosprošeakta». Rørosprošeakta lea Dearvvašvuodadirektoráhta, St. Olavs hospítála ja Røros suohkana ovttasbargoprošeakta ja lea našuvnnalaš pilohtaprošeakta. Ulbmil dainna lea viidáseappot ovdánahttit ovttasbarggu spesialistadearvvašvuodabálvalusa ja suohkana dearvvašvuodabálvalusa gaskka ja nu effektiviseret vejolaš resurssaid geavaheami. Odđa akuhttabiillas, mii lea biddjon Rørosii 2017:s, leat buorit medisiinnalaš rusttegat, ja eará teknologijja. Akuhttabiillas lea robohta-doavttir² mii sáhtá válđojuvvot mielde pasieantta lusa. Robohta bokte sáhttet pasieanta ja ambulánsabargit gulahallat goappaš guvlui doaktáriin gii sáhtá dahkat medisiidnafágalaš árvvoštallamiid.³ Dán oktavuodas sáhtá leat vejolašvuontan ahte doavttir lea sámegiellat ja nu lea mielde sihkkarastime giellagelbbolašvuoda AMK-guovddážiidda miehtá riikka.

¹ Gáldu: Gaska-Finnmárkku ambulánsabálvalusa ossodatjodiheaddji Are Nedrejord

² Robohta-doavttir: Robohta bokte mii lea akuhttabiillas, sáhttet pasieanta ja ambulánsabargit gulahallat goappaš guvlui doaktáriin gii sáhtá dahkat medisiidnafágalaš árvvoštallamiid.

³ Galdu: <https://roros.kommune.no/aktuelt/rorosprosjektet-akuttbil-lofter-helsetilbudet-pa-roros/>

3. Otná spesialistadearvvašvuodábálvalusat sámi álbmogii

Davvdearvvašvuolta GDÁ, Helse Midt-Norge RHF, Helse Sør-Øst RHF ja Helse Vest RHF lea buohkain «fuolahan»-ovddasvástádus čuovvolit ráđđehusa gohččuma spesialistadearvvašvuodábálvalusaid hárrái, ja nu maiddáí fálaldaga sámi pasieanttaide.

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta lea addán Davvdearvvašvuoda GDÁ:ii bajimus ovddasvástádusa viidáseappot ovdánahttit spesialistadearvvašvuodábálvalusa sámi pasieanttaide. Dat lea dainna ákkain ahte eanas sámezielat pasieanttat ássat Davvdearvvašvuoda GDÁ doaibmanguovllus.

Dán kapihttalis válddahallojuvvo otná spesialistadearvvašvuodábálvalusfálaldat sámi álbmogii Norggas, guoskevaš ovttasbargošiehtadusat ja maiddáí spesialistadearvvašvuodábálvalusa ja suohkaniid ovttasbargu.

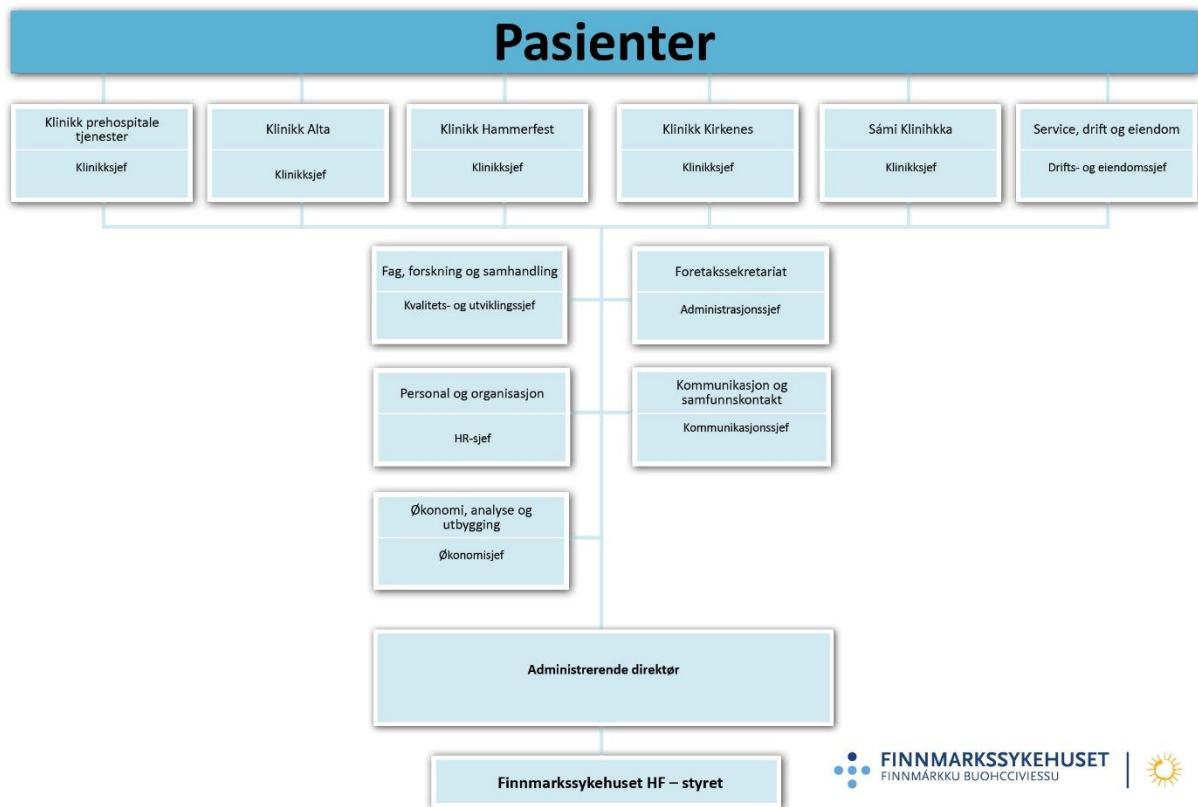
3.1 Davvdearvvašvuolta GDÁ

Deavdin dihte ovddasvástádusa spesialistadearvvašvuodábálvalusfálaldaga viidáseappot ovdánahttima hárrái sámi pasieanttaide buorrin, lea Davvdearvvašvuolta GDÁ:

- Dahkan ovttasbargošiehtadusa Sámedikkiin
- Dahkan ovttasbargošiehtadusaid daid eará regiovnalaš dearvvašvuodadoaimmahagaiguin
- Sihkkarastán sámi ovddasteami Finnmárkku buohcciviesu, Davvi-Norgga Universitehtabuohcciviesu, Nordlándda buohcciviesu ja Helgelándda buohcciviesu stivrraide
- Sihkkarastán sámi ovddasteami regiovnalaš geavaheaddjelávdegoddái
- Ásahan ráđđeaddivirggi sámi dearvvašvuodábálvalusaid hárrái
- Ovdánahttan ja nannen spesialistadearvvašvuodábálvalusaid main lea fokus sámegeiella ja sámi kultuvrra hárrái Sámi klinihka ja Finnmárkku buohcciviesu bokte

3.1.1 Finnmárkku buohcciviessu

Finnmárkku buohcciviesu stivra mearridii cuoŋománus 2019 ásaht sierra Sámi klinihka. Dan dahke sii čielggasmahttin dihte iežaset ovddasvástádusa sámi dearvvašvuodabálvalusaid hárrái. Klinihka namman šattai Sámi klinihkka.

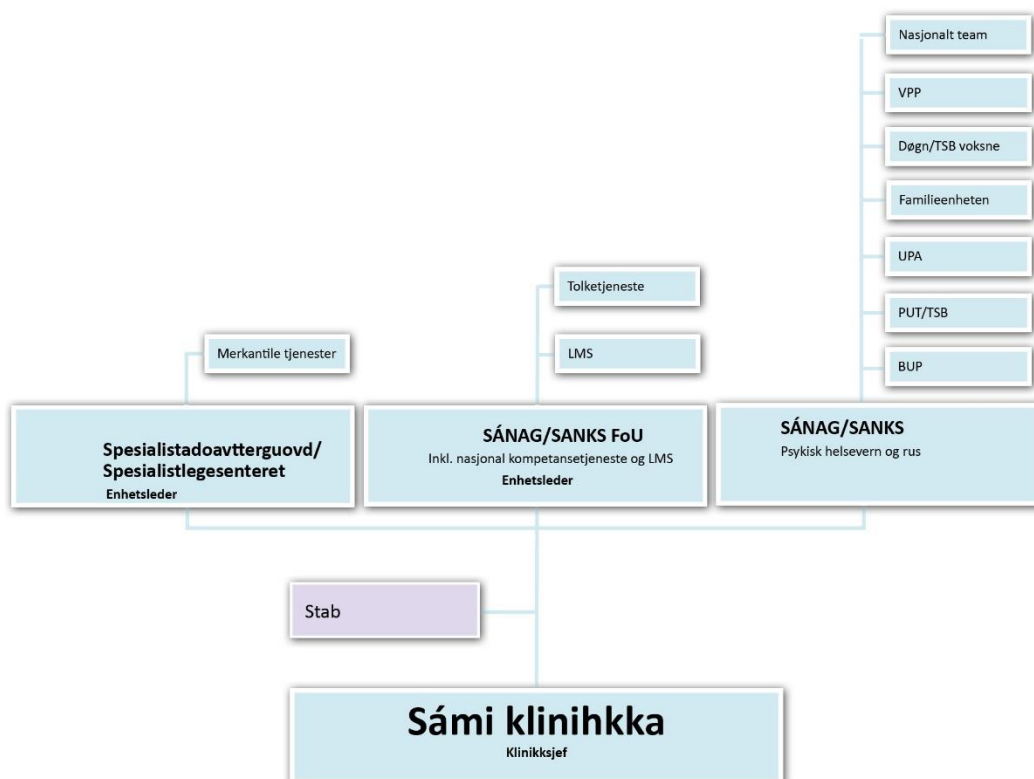

3.1.1.1 Sámi klinihkka

«Mii oaidnit ahte ii leat doarvái dušše gávnnaht mii leat deatalaš pasientii, muhto maiddá ipmirdit. Divššarat fertejit dovdat pasieantta gielalaš ja kultuvrralaš duogáža vai dearvvašvuodabálvalus galgá sáhttit gehččojuvvot dásseárvosažžan. Mun jáhkán duodai ahte Sámi klinihkka boahdá njeaidit hehttehusaid.»

Dearvvašvuoda- ja fuolahusministtar Bent Høie Sámi klinihkka rahpamis 2020

Sámi klinihkka lea boadusin das go fágaolbmot badjel 30 jagi leat bargan ásahit ja nannet sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusaid. Sámi klinihkka ásahuvvui formálalaččat Finnmárkku buohcciviesu stivrra ovttajienalaš stivrimearrádusa bokte 29.04.2019. Dat lea vuos áidna spesialistadearvvašvuodafálaldat mii lea erenoamážit heivehuvvon sámi pasieanttaide. Klinihkkii gullet fálaldagat somatihka, gárrendiliid divššu ja psyhkalaš dearvvašvuoda dáfus, mas leat mielde SÁNAG, spesialistadoavtterguovddáš, DjO ja sámi dulkonbálvalus. SÁNAG DjO ja psyhkalaš ja gárrendiliid dearvvašvuodadoaibma leat 2014 rájes leamaš našuvnnalaš gelbbolašvuodabálvalusdoaibman.

24. februar 2020 13:28

Guhkes áiggi juo lea čujuhuvvon ahte lea dárbbalaš čohkket sámi fágaolbmuid Spesialistadearvvašvuodabálvalusas stuorát guovddázii mii ásahuvvo sámi birrasii. Davvidearvvašvuodta GDÁ ja Finnmárkku buohcciviessu leat Kárásjogas investeren ja

viiddidan visttiid dan atnui. Dát visti lea ovdal gohčoduvvon Sámi dearvvašvuodásiidan ja rahppojuvvui 28.01.2020 namain Sámi klinihkka.

Ossi Sámi klinihkas, Kárášjogas

SÁNAG, oassi Sámi klinihkas, Kárášjogas

Sámi klinihka rahpamis, ossodatjodiheaddji Ellen Inga Hætta, dearvvašvuoda- ja fuolahusministtar Bent Høie, hálddahusdirektevra Eva Håheim Pedersen ja klinihkkahoavda Amund Peder Teigmo.

Olgeš guovllus: Dearvvašvuoda- ja fuolahusministtar Bent Høie, sámediggeráđdi Mikkel Eskil Mikkelsen, Finnmárkku buohcciviesu hálddahusdirektevra Eva Håheim Pedersen ja klinihkkahoavda Amund Peder Teigmo Sámi klinihka rahpamis.

«Munnje lea bealistan stuora illun ahte mis dál lea klinihkka gos diehttelasat beassá sámástit ja luohittit ahte lea ipmárdus min duogáža hárrái. Mii leat oallugat vuordán dán, ja mearrideddjiide háliidan cealkit ahte dat gáibida duostilvuoda jurddašit earáládje dearvvašvuodabálvalusaid organiseremis.»

Sámediggeráđdi Mikkel Eskil Mikkelsen Sámi klinihka rahpamis, 2020

3.1.1.1.1 SÁNÁG/SANKS

SÁNÁG/SANKS olgošillju, Kárášjogas

Sámi našuvnnalaš gealbobálvalus – psyhkalaš dearvvasvuodasuddjen ja gárrendilledikšu (SÁNÁG/SANKS) ulbmil lea fállat dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodabálvalusa psyhkalaš dearvvasvuodasuddjemis ja gárrendilledivššus. SÁNÁG fállá čielggadeami ja divššu mánáide, nuoraide ja rávisolbmuide psyhkalaš dearvvasvuodasuddjemis ja gárrendilleválttisvuodaid ja darvánemiid oktavuodas ja das lea mánáide ja nuoraide GPG/DPS-doaibma suohkaniin Guovdageaidnu, Kárášjohka, Porsángu, Gáŋgaviika ja Davvisiida, ja Deanu ja Unjárga. Dasa lassin lea SÁNÁG našuvnnalaš fáldaldahkan buot sápmelaččaide miehtá riikka.

SÁNÁG lea organiserejuvvon guđa klinihkalaš ovtadahkii mat leat Kárášjogas. SÁNÁGas lea maid dutkan- ja ovddidanossodat (DjO/FoU) mii koordinere ja áimmahuššá našuvnnalaš gelbbolašvuodabálvalusdoaimma. SÁNÁG gelbbolašvuodadoaibma galgá hukset ja gaskkustit gelbbolašvuoda psyhkalaš dearvvasvuodasuddjemis ja gárrendilledivššus, sámi pasieanttaid erenoamáš dárbbuid hárrái kultursensitiiva diagnostihka dáfus ja kultuvrralaččat heivehuvvon dikšunfálaldaga hárrái.

SÁNÁGas lea dasa lassin našuvnnalaš *team* mas leat kantuvrrat Oslos, Snoasas, Rørosas, Hábmmeris ja Áhkánjárggas mat galget leat mielde ovddideame dásseárvosaš ja kultuvrralaččat heivehuvvon dikšunfálaldaga sápmelaččaide miehtá riikka. *Teama* lea oassin SÁNÁGa poliklinihkalaš fáldaldagas, mii čielggada ja dikšu spesialistadearvvašvuodabálvalusdásis. Dasa lassin bargá našuvnnalaš *team* aktiivvalaččat gelbbolašvuodaloktemiin. Dasa gullá gaskkusteapmi, fágaolbmuid ja earáid oahpaheapmi ja bagadallan, erenoamážit kulturipmárdusa hárrái. SÁNÁGas lea sierra geavaheaddjeráđdi mii bargá

dan ovdii ahte geavaheddiin galggašii leat vejolašvuohta váikkuhit mearrádusaide main lea mearkkašupmi SÁNAGa fálaldagaide ja bálvalusaide. Dasa lassin lea virgáduvvon ofelaš (vásáhuskonsuleanta) mii maiddá gullá SÁNAGa jodiheaddjevokui.

SÁNAG lea fállun maiddá olggobealde Davvidearvvašvuođa doaibmanguovllu. Vásáhus lea liikká ahte spesialistadearvvašvuođafálaldat gárrendiliid ja psykalaš dearvvašvuođa hárrái sámi álbmogii olggobealde Finnmárkku ii leat doarvái buorre. Sámi álbmot ássá bieđgguid viiddis guovlluin miehtá riikka, ja iešguđetge sámi guovlluid gaskka leat stuora kultuvrralaš ja gielalaš erohusat.

3.1.1.1.2 *Spesialistadoavtterguovddáš*

Spesialistadoavtterguovddáš/Spesialistlegesenteret (SDG/SLS) áсахuvvui guovvamánus 1987 dainna ulbmiliin ahte fállat spesialistadearvvašvuođabálvalusaid somatihkas Finnmárkku álbmogii, ja atnit erenoamáš ovddasvástádusa sámi álbmoga hárrái. Buot dikšun lea poliklinihkalaš dikšu dahje beavedikšu. SDG/SLS váldo doaibmafálaldat lea sámi suohkaniidda Finnmárkku: Unjárga, Deatnu, Kárášjohka, Guovdageaidnu, Porsáŋgu ja Davvisiida, muhto guovddáš váldá vuostá pasieanttaid miehtá fylkka. Odne leat guovddázis čuovvovaš fásta fálaldagat: liikespesialista, sismedisiidna (váibmu/čoalit/čovji) ja gulloguovddáš gos lea audiográfá. Ambulerejeaddji spesialisttat leat beallji-njunne-čotta, revmatologa, gynekologa, mánáiddoavttir, geahpisoavttir ja radiográfá. Sámegiella ja kulturgelbbolašvuohta lea fálaldaga deatalaš vuodđun.

Lea áсахuvvome fálaldat sámi geriatralaš pasieanttaide. Ulbmilin lea ahte sámi geriatralaš *team* galgá sáhttit fállat fágaidrasttideaddji čielggadeami sámi vuorraset pasieanttaide. Dát *team* galgá atnit lagas ovttasbarggu fástadoaktáriiguin ja jurdda lea ahte dat fitná guoskevaš suohkaniin.

3.1.1.1.3 *OHG-fáladat*

Lea áсахuvvon oahppan- ja hálddašanguovddáš (OHG) mas galgá leat váldo ovddasvástádus fuolahit ahte sámi perspektiivvat váldojuvvojit vuhtii pasieanttaid ja oapmahaččaid skuvlejumi ovdánahttimis ja čađaheamis.

Spesialistadearvvašvuođabálvalusa ovddasvástádus pasieanta- ja oapmahašskuvlejumi hárrái lea juo biddjon klinihkalaš ossodagaide. OHG-fálaldat Sámi klinihkas šaddá dán barggus resursan klinihkalaš ossodagaide, mas dearvvašvuođapedagogihkka lea sierra fágasuorgin. Sámi klinihka OHG-fálaldaga váldo doaibman lea ovdánahttit, koordineret, lágídit ja evalueret joavkoskuvlejumi fálaldaga pasieanttaide ja oapmahaččaide fágaolbmuid ja geavaheddiid dásseárvosaš ovttasbarggu bokte.

3.1.1.1.4 *Sámegiel dulkonfálaldat*

Sámegiel dulkonbálvalus lea ovdal leamaš davvisámegiel dulkafálaldat Finnmárkku buohcciviesus. 2019 rájes lea fálaldat leamaš miehtá Davvidearvvašvuođa guovllu. Sámi dulkonbálvalus fállonjuvvo buot beivviid dii. 08.00–22.00. Okta olmmoš 100 % virggis lea kantuvrras Finnmárkku buohcciviesus Hámmerfeasttas, ja guhtta gáiddusdulkka barget

vurrolaga maŋŋelgaskabeivviid, eahkediid ja vahkkoloahpaid. Buot dulkkat sáhttet atnit video. Persovdnasuodjalanáittardeaddji lea dohkkehan dulkoma geahččaladdat video bokte. Odne lea vuosttažettiin dulkonfálaldat davvisámegillii, ja lea dušše hui unnán fálaldat julev- ja lullisámegillii. Dat ii leat dohkálaš.

3.2 Helse Midt-Norge RHF (Gaska-Norgga Dearvvašvuohta)

Gaska-Norgga Dearvvašvuohta RHF lea dahkan soahpamuša Davvidearvvašvuođa GDÁ:in. Soahpamuš lea SÁNAG fálaldagaid hárrái. Ulbmiljoavkun leat sámi pasieanttat gain leat psyhkalaš ja/dahje gárrendilleváttisvuođat, ja sin oapmahaččat. Soahpamuš guoská maid spesialistadearvvašvuođafálaldahkii mánáide, nuoraide ja rávisolbmuide.

Gaska-Norgga Dearvvašvuohta RHF lea maid dahkan soahpamuša Lullisámi dearvvašvuođafierpmádagain dainna áigumušain ahte ásahit sámi dearvvašvuođajoavkku lullisámi guvlui man Røros suohkan ja St. Olavs hospital HF⁴ eaiggáduššet.

SÁNAGas leat kantuvrrat Rørosas ja Snoasas Gaska-Norgga Dearvvašvuohta RHF doaimanguovllu ássiide.

Gaska-Norgga Dearvvašvuohta RHF ii gáibit sámi geavaheaddjeovddasteaddji geavaheaddjelávdegottis ja regionnalaš geavaheaddjelávdegottis.

Lullisámi gápta.

3.3 Helse Sør-Øst RHF (Lulli-Nuorta Dearvvašvuohta)

Helse Sør-Øst RHF lea dahkan soahpamuša Davvidearvvašvuođa GDÁ:in. Soahpamuš lea SÁNAG fálaldagaid hárrái. Ulbmiljoavkun leat sámi pasieanttat gain leat psyhkalaš

⁴ Lullisámi dearvvašvuođafierpmádat: Sámi fágaolbmuid fierpmádat Lulli-Sámis mii bargá dásseárvosaš dearvvašvuođabálvalusaid ovdii lullisámi álbmoga várás Norggas ja Ruotas. Sii earret eará gaskkustit dieđuid sámi dearvvašvuođa birra suohkaniidda ja dearvvašvuođadoaimmahagaide.

ja/dahje gárrendilleváttisvuodát, ja sin oapmahaččat. Soahpamuš guoská maid spesialistadearvvašvuodafálaldahkii mánáide, nuoraide ja rávisolbmuide.

SÁNAGas lea kantuvra Oslos mii lea fálaldahkan muhtin ássiide Helse Sør-Øst doaibmanguovllus.

Helse Sør-Øst RHF ii gáibit sámi geavaheaddjeovddasteaddji geavaheaddjelávdegottis ja regiovnnaš geavaheaddjelávdegottis.

3.4 Helse Vest RHF (Oarji Dearvvašvuohta)

Helse Vest RHF lea dahkan soahpamuša Davvidearvvašvuođa GDÁ:in. Soahpamuš lea SÁNAG fálaldagaid hárrái. Ulbmiljoavkun leat sámi pasieanttat gain leat psyhkalaš ja/dahje gárrendilleváttisvuodát, ja sin oapmahaččat. Soahpamuš guoská maid spesialistadearvvašvuodafálaldahkii mánáide, nuoraide ja rávisolbmuide.

Kárten dan njealji dearvvašvuodadoaimmahagas mat gullet Helse Vest vuollái, čájeha ahte eai gávdno doaibmabijut mat leat erenoamážit heivehuvvon Helse Vest sámi álbmogii.

Helse Vest RHF ii gáibit sámi geavaheaddjeovddasteaddji geavaheaddjelávdegottis ja regiovnnaš geavaheaddjelávdegottis.

Bohccot gárddis Tjåhkere sijte orohagas – lullisámi guovllus ođđajagemánus 2020

3.5 Ovttasbargosoahpamušat

3.5.1 Spesialistadearvvašvuodabálvalusa ja Sámedikki ovttasbargu

Davvidearvvašvuolta GDÁ ja Sámediggi leat olu jagiid ovttasbargan spesialistadearvvašvuodabálvalusa hárrái sámi álbmoga várás. Dát ovttasbargu formaliserejuvvui ovttasbargosoahpamuša bokte 08.03.2018. Ulbmilin soahpamušain lea ovddidit spesialistadearvvašvuodabálvalusa mii vuhtii váldá sámi álbmoga vuoigatvuoda dásseárvosaš dearvvašvuodafálaldagaide, ja mii sihkkarastá ahte fálaldat lea heivehuvvon sámi pasieanttaid gielalaš ja kultuvrralaš duogážii. Soahpamuša mielde galget bealálaččat ovttrasáidit ja buori dialoga bokte geahččalit leat gárvásat dustet hástalusaid ja áššečuolmmaid mat gusket spesialistadearvvašvuodabálvalussii sámi álbmoga várás, buoremussan sámi álbmogii, Davvidearvvašvuhtii GDÁ ja Sámediggái (Davvidearvvašvuolta GDÁ ja Sámedikki ovttasbargosoahpamuš 2018). Berre árvvoštallojuvvot ásaht diekkár soahpamušaid maiddá Sámedikki ja daid eará regiovnnaš dearvvašvuodadoaimmahagaid gaska.

Sámediggegárdin Kárášjogas gos sámi leavga libarda muhtin čáppa dálvebeaivvi.

3.5.2 Regiovnnaš dearvvašvuodadoaimmahagaid ovttasbargu

Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeantta gohččundokumeanttas 2014 Helse Midt THF:ii, Helse Sør-Øst RHF:ii ja Helse Vest RHF:ii lei okta mihtuin ahte:

- *Helse X RHF lea dahkan soahpamuša Davvidearvvašvuolta GDÁ:in dikšunfálaldaga birra sámi pasieanttaide Sámi našuvnnaš gealbobálvalusain – psyhkalaš dearvvašvuodasuddjemis ja gárrendilledivššus (SÁNAG)*

Davvidearvvašvuohta GDÁ ja dat eará regiovnnaš dearvvašvuođadoaimmahagat Norggas leat dahkan ovttasbargosoahpamušaid.

3.5.3 Specialistadearvvašvuođabálvalusa ja suohkaniid dearvvašvuođabálvalusaid ovttasbargu

SÁNAG lea dahkan soahpamušaid siskkáldasat suohkaniiguin mat gullet Finnmárkku Buohcciviesu doaimmaguvlui. Dasa lassin lea SÁNAG dahkan soahpamušaid Hábmer, Stáiggu, Røros, Raavrhvijkke ja Snoasa suohkaniiguin. Odne eai leat eará ovttasbargosoahpamušat suohkaniid ja specialistadearvvašvuođabálvalusa gaskka mat njuolga gusket dearvvašvuođa- ja fuolahusfálaldagaide sámi pasieanttaide.

3.5.4 Ovttasbargu riikkarájiid rastá

Davvidearvvašvuohta GDÁ lea Finnmárkku buohcciviesu DD bokte dahkan formála ovttasbargosoahpamuša Lapin sairaanhoitopiiriin 2007:s. Soahpamuš guoskkaha vuosttažettiin specialistadearvvašvuođabálvalusa Suoma beale olbmuid geain sáhttet leat erenoamáš dárbbut ja sávaldagat kultuvrra ja giela hárrái.

Davvidearvvašvuohta GDÁ lea Finnmárkku buohcciviesu bokte maiddái 2015:s dahkan formála ovttasbargosoahpamuša doaimmahagain Region Jämtland Härjedalen.

Health Across Borders bokte lea formaliserejuvvon ovttasbargu Davvidearvvašvuohta GDÁ, Lapland hospital district, Lansipohjan hospital district ja Oulo hospital district (Suomas) ja Region Norrbotten ja Region Västerbotten (Ruotas) gaskka.

Davvidearvvašvuohta GDÁ lea maid dán ovttasbarggu olis vuolggahan barggu ásaht ovttasbargosoahpamuša Region Norrbotten ja Region Västerbotteniin Ruotas. Dát soahpamuš galgá guoskkahit fálaldaga sámi pasieanttaide geat ožžot dikšunfálaldaga SÁNAG bokte. Davvidearvvašvuođa GDÁ ovttasbargosoahpamuš Finnmárkku buohcciviesu bokte ja Ruotas Region Norrbotten, Region Västerbotten ja Region Dalarna gaskka dahkkojuvvo fargga.

Dát čoahkkáigeassu čájeha ahte otná specialistadearvvašvuođabálvalusfálaldat sámi álbmogii lea ráddjejuvvon sihke báikkálaččat, regiovnnaččat ja našuvnnaččat.

4. Strategiiat boahhtevaš spesialistadearvvašvuodabálvalusaid hárrái sámi álbmogii

Dearvvašvuodafálaldagat sámi álbmogii fertejit váldit vuhtii sámi kultuvrra, historjjá, eallinvuogi ja giela. Dearvvašvuodafálaldagat fertejit seammás atnit muittus ahte sápmelaččat leat heterogena joavku mas leat iešguđet gielat, kultuvra, ássanminsttar ja nappo iešguđetlágan dárbbut. Danne lea váttis jurddašit ahte dearvvašvuodafálaldagaid ovttalágan heiveheapmi livččii vástádussan buot hástalusaid mat buot sámi álbmotjoavkkuin leat. Lea pasieanta- ja geavaheaddjevuoigatvuodálaga bokte nannejuvvon ahte buot pasieanttain leat vuogitvuohka dásseárvosaš fálaldahkii, muhto dat lea hástaleaddji, ii ge dáidde riehta, hukse juste seamma fálaldaga buot sápmelaččaide miehtá riikka. Guovlluin gos ássat olu sápmelaččat, lea lunddolaš fállat earálágan fálaldaga go doppe gos ássat unnán sápmelaččat. Dat mearkkaša ahte ferte vuodđun atnit daid iešguđet regiovnnaid, ja árvvoštallat báikkálaš dárbbuid ja vejolašvuodaid.

Bargu strategiijadokumeanttain «dearvvašvuodabálvalusat sámi álbmoga várás» lea okta lávki rievttis guvlui dohko ahte sihkkarastit dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid, muhto dušše dat ii leat doarvá. Stivrenjoavku ja prošeaktajoavku leat válljen evttohit golbma váldo strategiija spesialistadearvvašvuodabálvalusa viidáseappot ovdánahttimii sámi álbmoga várás. Vuosttaš strategiija lea árvvoštallat mii livččii buoremus bajitdási organiseren sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusa hárrái Norggas. Prošeaktajoavku ávžžuha árvvoštallat organisašuvnamodeallaid main sámi dearvvašvuodabálvalusaid ovddasvástádusas livččii eambo autonomiija go mii odne lea. Prošeaktajoavku čujuha eará álgoálbmogiid dearvvašvuodabálvalusaid organiseremii álgoálbmotárvvuid ja iešstivrejumi vuodul (omd. New Zealand ja Alaska) ja navdá ahte dakkár organiseren buoremusat vuhtii válddášii Norgga geatnegasvuodaid ILO-soahpamušas nr. 169 art. 25 das ahte álgoálbmogiid várás galget dearvvašvuodabálvalusat hábmejuvvot ja čadahuvvot álgoálbmogiid iežaset ovddasvástádusa ja kontrolla vuodul.

Prošeaktajoavku čájeha kapihttalas 5.1 njeallje iešguđetlágan modealla ja ávžžuha ahte dat árvvoštallojuvvot fágalaččat, ekonomalaččat ja juridihkalaččat.

Nubbi strategiija mii evttohuvvo lea ahte ráhkaduvvo našuvnnalaš doaibmaplána sámi dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalusaid hárrái. Dán plána ferte sisttisoallat ollislaš dearvvašvuodafálaldaga sámi álbmogii sihke suohkan- ja spesialistadearvvašvuodabálvalusas. Doaibmaplána berre deattuhit earret eará doaibmabijuid mat sihkkarastet buriid pasieantamannolaga, buori ovttasdoaibmama ja gelbbolašvuodajuogadeami iešguđetge bálvalusdásiid gaskka. Doaibmaplána berre gehččojuvvot ovddas spesialistadearvvašvuodabálvalusaid bajitdási organiseremiin sámi álbmoga várás.

Goalmát strategiija mii árvaluvvo lea strategiija dasa movt lasihit gelbbolašvuoda ja kvalitehta spesialistadearvvašvuodabálvalusas. Dán strategiija árvaluvvojit mánggat

doaimmat mat sáhtáše leat mielde mearkkašahhti láhkái buorideame spesialista-dearvvašvuodabálvalusfálaldaga. Mán ga dáin doaibmabijuin livččii álki čadahit oalle fargga. Dakkár doaibmabijut leat ovdamearkka dihte ahte sihkkarastit ja ovdánahttit spesialistadearvvašvuodabálvalusa gelbbolašvuoda sámegiela ja kultuvrras, nannet ja viidáseappot ovdánahttit Sámi klinihka, ásaht sám dearvvašvuodajoavkkuid (*teams*), ásaht sám fága- ja geavaheaddjefierpmádagaid ja viidáseappot ovdánahttit sám dulkonbálvalusa našuvnnalaš fálaldahkan.

Strategiijaevttohusat leat dárkileappot čilgejuvvon kapihttal 5.1.

1. Strategiija sám spesialistadearvvašvuodabálvalusa bajidási organiseremii.
2. Strategiija sám dearvvašvuodabálvalusaid našuvnnalaš doaibmaplána ráhkadeapmái, mii sisttisdoallá suohkan- ja spesialistadearvvašvuodabálvalusaid.
3. Strategiija gelbbolašvuoda ja kvalitehta buorideapmái spesialistadearvvašvuodabálvalusain.
 - Sihkkarastit ja ovdánahttit gelbbolašvuoda sámegiela ja sám kultuvrra hárrái spesialistadearvvašvuodabálvalusain
 - Nannet ja ovdánahttit Sámi klinihka ja SÁNAGa našuvnnalaš funkšuvnna
 - Ovdánahttit sám dulkonbálvalusa našuvnnalaš fálaldahkan dihke davvi-, lulli- ja julevsámegillii
 - Ásaht regiovnnalaš ja našuvnnalaš sám fága- ja geavaheaddjefierpmádagaid
 - Ásaht sám dearvvašvuodajoavkkuid (-team)

5. Evttohusat doaimmaide mat buoridivčče spesialistadearvvašvuodabálvalusa sámi álbmogii

Juohke dearvvašvuodadoaimmahagas (GDÁ/RHF) lea ovddasvástádus das ahte sámi álbmot oažžu dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodabálvalusaid sin doaibmaguovllus. Otná spesialistadearvvašvuodabálvalus sámi álbmogii sáhtá viidáseappot ovdánahttojuvvot dan bokte ahte dearvvašvuodabálvalusat sámi álbmogii nannejuvvoše juohke regionnas. Prošeaktajoavku árvala iešguđetlágan doaibmabijuid viidáseappot ovdánahttit buoret dearvvašvuodabálvalusa sámi álbmogii. Geahča kapihttaliid 5.1-5.7 gos čilgejuvvojit buot evttohuvvon doaibmabijut boahktevaš spesialistadearvvašvuodabálvalusa hárrái sámi álbmogii. Prošeaktajoavku lea válljen ovdandivvut golbma válđostrategiija ja doaibmabijuid maid sii ávžžuhit välljejuvvon strategiijaide 4. kapihttalis.

5.1 Čielggadit sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusaid bajitdási organiserema – evttohuvvon modeallat

Lávvu

Okta prošeaktajoavkku doaimmain lei čielggadit movt spesialistadearvvašvuodabálvalusat sámi álbmogii galggaše organiserjuvvot našuvnnalaččat boahtteáiggis.

Go galgá árvalit movt spesialistadearvvašvuodabálvalus sámi álbmoga várás galggašii organiserjuvvot, de fertejit mánja fáktora válđojuvvot vuhtii, earret eará: geografii, pasieantavuodđu, dearvvašvuoda- ja eallindilit, fágagelbbolašvuolta mii lea olámuttos, ekonomii ja eará rámmaeavttut.

Prošeaktajoavku lea atnán deatalažžan árvalit organiserenmodeallaid mat sihkkarastet alla fágalaš kvalitehta, geavaheddjiid duhtavašvuoda, ahte geavaheaddjit álkit olahit bálvalusaid ja rievttis ruhtadeami ja ILO-soahpamuša nr. 169 25. artihkkala mielde das

ahte álgoálbmogiid várás galget dearvvašvuodabálvalusat hábmejuvvot ja čađahuvvot álgoálbmogiid iežaset ovddasvástádusa ja kontrolla vuodul.

Organiseren ferte leat mielde buorideame bálvalusaid sámi álbmogii buoremus lági mielde ja erenoamážit váldit vuhtii hástalusaid namuhuvvon 2. kapihttalis: Dearvvašvuoha ja eallindilit sámi álbmogis – maid diehtit mii odne? Ii leat eahpádus das ahte lea našuvnnalaš ovddasvástádus sihkkarastit dásseárvosaš bálvalusfálaldagaid sámi álbmogii miehtá riikka, ja dat ferte vuhttot spesialistadearvvašvuodabálvalusa organiseremis.

Prošeaktajoavku evttoha njeallje iešguđetlágan modealla mat berrejit dárkileappot čielggaduvvot:

Modealal 1: Nullamodealla – otná organisereme viidásetovdánahttin
Modealla 2: Sámi klinihkka HF – njuolga Davvidearvvašvuoda GDÁ vuolde
Modealla 3: Oktasaččat eaiggáduvvon dearvvašvuodadoaimmahat – Helse Sápmi HF (dás jorgaluvvon: Sápmi Dearvvašvuoha DD ja dán rájes gohčoduvvon nu)
Modealla 4: Stáhtadoaimmahat – Sápmi Dearvvašvuoha SD/Helse Sápmi SF

Sámi klinihkka lea guovddážis buot dáin modeallain, go dat lea juo bures doaimbi spesialistadearvvašvuodabálvalusfálaldat sámi álbmogii mas lea erenoamáš gelbbolašvuoha sámegeielas, kultuvrras ja servodateallimis. Prošeaktajoavku oaidná ahte modeallaid 2, 3 ja 4 mielde ádjánivččii guhká hukset doarvái struktuvrraid ja kapasitehta mii livččii ođđa dearvvašvuodadoaimmahaga vuodđun, muhto oaivvilda liikká ahte áiggi mielde ferte leat váldomihttomearrin ovdánahttit rievttis organiserenmodealla mii fuolaha dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii.

5.1.1 Modealla 1: Nullamodealla – otná organiserema viidásetovdánahttin

Modealla 1 eaktuda ahte spesialistadearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii fálojuvvojit eanas muddui dábalaš bálvalusfálaldaga botke. Spesialistadearvvašvuodabálvalusas lea dušše Sámi klinihkka mii lea erenoamážit sámi pasieanttaid várás. Sámi klinihkas lea odne erenoamáš ovddasvástádus, buorre gelbbolašvuoha ja máhttu sámegeiela ja kultuvrra birra ja lea ođđaáigásaš klinihkka gos somatihkka, dulkonbálvalus ja psyhkalaš dearvvašvuodasuddjen ja gárrendilledikšu leat integrerejuvvon klinihkkii mii lea organisererejuvvon njuolga Finnmárkku buohcciviesu vuollái. Nullamodealla lea otná organiserema joatkka ja buorideapmi Sámi klinihka vuodul.

Nullamodealla organiseren:

- Sámi klinihka klinihkkahoavda lea mielde Finnmárkku buohcciviesu hálddašeadji direktivrra jođiheaddjejoavkkus.

- Sámi klinihkas ii leat sierra stivra, muhto sámi álbmot lea ovddastuvvon Finnmárkku buohcciviesu ja Davvidearvvašvuoda GDÁ stivrrain.
- Sámi klinihkas lea iešheanalaš bušeahttaovddasvástádus.
- Sámi klinihkas leat Davvidearvvašvuoda GDÁ bokte soahpamušat Norgga eará regiovnnaš dearvvašvuodadoaimmahagain, sihkkarastin dihte ahte maidái eará regiovnnaš lea gelbbolašvuolta ja máhttu olámuttos, ja muhtin oktavuodain njuolgo dikšunfálaldagat Sámi klinihkas.
- Sámi klinihkas leat soahpamušat Ruotain ja Suomain ja váldá vuostá guossepasieanttaid.
- Sámi klinihka lea dohkkehuvvon sámi našuvnnalaš gelbbolašvuodaguovddážin psyhkalaš diliid, gárrendiliid ja darvánemiid dikšumii.

Otná modealla sáhtá viidáseappot ovdánahttojuvvot dan bokte ahte dearvvašvuoda-bálvalusat nannejuvvojit juohke dearvvašvuodadoaimmahagas. Juohke regiovnnaš dearvvašvuodadoaimmahagas lea ovddasvástádus fállat dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodabálvalusa iežas guovllu geográfalaš doaimanguovllus. Dat sáhtá dahkkojuvvot earret eará dan bokte go ása doaimmaid mat leat čilgejuvvon kapihttalas 5.3.

5.1.2 Modealla 2: Sámi klinihka DD – njuolga Davvidearvvašvuoda GDÁ vuolde
 Modealla 2 lea otná organiserema joatka mas Sámi klinihka organiserejuvvo sierra dearvvašvuodadoaimmahakan Davvidearvvašvuoda GDÁ vuolde.

Sámi klinihka DD/HF šaddá de ođđaáigásaš dearvvašvuodadoaimmahakan (DD) mii oažžu autonoma spesialistadearvvašvuodabálvalusfálaldaga sámi álbmoga várás ja mas lea ovddasvástádus doaimmahit fálaldagaid maid Sámi klinihka dál fállá. Dán dearvvašvuodadoaimmahagas livčče somatihkka, OHG/LMS-fálaldat, psyhkalaš dearvvašvuodasuddjen ja gárrendilledikšu ja darváneddjiid dikšu, našuvnnalaš dulkonbálvalus ja dutkan. Sámi klinihka DD/HF ovdánahttojuvvo sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusaid máhttuovddážin, mii sáhtá veahkehit eará dearvvašvuodadoaimmahagaid ja regiovnnaš dearvvašvuodadoaimmahagaid gelbbolašvuodain ja máhtuin sámegeijas ja kultuvrras.

Sámi klinihka DD/HF organiseren:

- Sámi klinihka DD eaiggát lea Davvidearvvašvuolta GDÁ/Helse Nord RHF, mii maid jahkásaččat addá gohččuma Sámi klinihkkii.
- Sámi klinihka DD jođiha ja stivre hálldahusdirektevra.
- Sámi klinihkas HF lea sierra stivra mas leat eaiggádiid, Sámedikki ja bargiid nammadan stivralahtut.
- Sámi klinihka DD oažžu sierra jahkásaš bušeahta.
- Sámi klinihkas DD lea bajitdási ovddasvástádus fuolahit sámi álbmogii dásseárvosaš ja kultuvrralaččat heivehuvvon spesialistadearvvašvuodabálvalusa. Ovddasvástádus

čovdojuvvo sihke Sámi klinihka otná doaimma olis ja geatnegahtti ovttasbarggu bokte dearvvašvuodadoaimmahagaiguin ja suohkaniiguin.

- Dearvvašvuodadoaimmahaga doaimman lea maiddá čohkket ja juogadit gelbbolašvuoda, dás maiddá atnit gelbbolašvuoda ávkin oppalaš ja buori vuogi mielde.
- Sámi klinihka DD galgá veahkehit eará dearvvašvuodadoaimmahagaid gelbbolašvuoda, máhtu, dieđuid, resursajuogadeami ja njuolggo dikšunbálvalusaid bokte go dat lea relevánta.
- Sámi klinihkas DD leat soahpamušat Ruotain ja Suomain, ja váldá vuostá guossepasieanttaid.

5.1.3 Modealla 3: Oktasaččat eaiggáduvvon dearvvašvuodadoaimmahat – Helse Sápmi DD (Sápmi Dearvvašvuoha DD)

Modealla 3 mielde livččii dearvvašvuodabálvalus sápmelaččaide organiserejuvvon dearvvašvuodadoaimmahakan man Davvidearvvašvuoha GDÁ, Helse Midt-Norge RHF, Helse Sør-Øst RHF ja Helse Vest RHF eaiggáduššet ovttas.⁵ Prošeaktajoavku lea válljen dán oktasáččat eaiggáduššojuvvon modealla Helse Sápmi HF (dás gohčoduvvon: Sápmi Dearvvašvuoha DD). Sápmi Dearvvašvuoha sáhtášii leat resursan eará dearvvašvuodadoaimmahagaide iežas gelbbolašvuodain, máhtuin ja njuolggo pasieantadivššu hárrái go dat lea relevánta. Olles Sápmi Dearvvašvuoha galgá leat ráđdeaddi ja bagadeaddi suohkaniid, dearvvašvuodadoaimmahagaid, Dearvvašvuodadirektoráhta, Kriminálafuolahusa, Dutkan- ja oahpahussuorggi ja eará stáhtalaš etáhtaid guovdu.

Olles Sápmi Dearvvašvuoha DD/ Helse Sápmi HF organiseren:

- Sápmi Dearvvašvuoha oažžu jahkásaččat gohččumiid dan njealji GDÁ:s/RHF:s, mat fas ožžot gohččuma Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanttas
- Dan njealji GDÁ/RHF eaiggátoassi sáhtá leat iešguđetlágan. Berre leat sierra ruhtadanjuohku eaiggátoasi vuodul, dahje dakkár man sáhtá meroštallat anu ja golaheami vuodul
- Sápmi Dearvvašvuoda jođiha hálldahusdirektevra
- Sápmi Dearvvašvuodas lea stivra mas leat eaiggádiid nammadan lahtut, Sámedikki nammadan lahttu ja bargiid válljen láhttu. Sápmi Dearvvašvuoha oažžu jahkásaš bušeahta.
- Oažžu bajitdási ovddasvástádusa fuolahit dásseárvosaš ja heivehuvvon spesialistadearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii. Ovddasvástádus devdojuvvo sihke otná Sámi klinihka ovddasvástádusa ja doaimmaheami bokte ja geatnegahtti ovttasbarggu bokte dearvvašvuodadoaimmahagaiguin ja suohkaniiguin.
- Sápmi Dearvvašvuoha galgá čohkket ja juogadit gelbbolašvuoda, dás maiddá ávkin atnit ovdalaš gelbbolašvuoda oppalaš ja buori vuogi mielde.

⁵ Eará oktasáččat eaiggáduššojuvvon dearvvašvuodadoaimmahagat leat: Sykehusinnkjøp HF, Luftambulansetjenesten HF, Pasientreiser HF, Helseforetakenes driftsorganisasjon for nødnett HF ja Sykehusbygg HF.

5.1.4 Modealla 4: Stáhtadoaimmahat – Helse Sápmi SF (Sápmi Dearvvašvuohhta DD)

Modealla 4 čilge dearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmoga várás organiserejuvvon stáhtalaš dearvvašvuodadoaimmahahkan njuolga DFD/HOD (dep.)vuolde, ja mii sáhtta dearvvašvuodaássiin doaibmat stivrejeaddji ja ráđdeaddi orgánan sihke suohkan- ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa guovdu.⁶ Prošeaktajoavku lea válljen dán modealla gohčodit Helse Sápmi SF (Dás jorgaluvvon: Sápmi Dearvvašvuohhta SD).

Sápmi Dearvvašvuohhta SD/Helse Sápmi SF organiseren:

Sápmi Dearvvašvuohhta SD fuolaha čuoggáid namuhuvvon Modealla 1 vuolde. Modeallaid 3 ja 4 erohus lea ahte Modealla 4 evttohuvvo biddjot Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeantta vuollái, ja sáhtta de nappo atnit stuorat ovddasvástádusa maiddá suohkandearvvašvuodabálvalusaid dáfus.

5.1.5 Movt prošeaktajoavku árvvoštallá daid iešguđetge modeallaid

Modeallaid 3 ja 4 erohus lea ahte dat leat organiserejuvvon goabbatge dásis. Modealla 3 lea DD man riikka buot regionála dearvvašvuodadoaimmahagat eaiggádušset, ja modealla 4 lea stáhtadoaimmahat. Stáhtadoaimmahat sáhtta addit láidehusaid ja normeremiid buot dearvvašvuodadoaimmahagaide, ja addá eanet autonomiija go dat eará modeallat.

Dearvvašvuodadoaimmahat Helse Sápmi SF (SD) dahje HF (DD) adnojuvvo leat nanu molssaeaktun dasa ahte sihkkarastit mieldemearrideami ja duohta váikkuhanválddi. Dát lea danne go ásahuvvo iešheanalaš doaimmahat mii raportere DFD:ii dahje regiovnalaš dearvvašvuodadoaimmahagaide ja oažžu dingojumiid njuolga dain. Dat ahte leat buot dearvvašvuodadoaimmahagaid vuollásaš sáhtta gártat noadđin, go šaddá dahkamuš nu olu eaiggádiiguin, mii njoahcuda oktavuoda departemeanttain. Unnán sámi ovddasteapmi jodiheamis ja mearridanorgánain sáhtta dahkat ahte sámi bealli ii boade ovdan go áššit čielggaduvvojit ja mearrádusat dahkkojuvvojit. Jus vállje organiserema modealla 3 dahje 4 mielde, de iešalddis nannejuvvo sámi perspektiiva mearridanorgánain.

Ádjána guhká hukset bajás doarvái struktuvrraid ja kapasitehta mii doarju buresdoaimbi ođđa dearvvašvuodadoaimmahaga nugo Helse Sápmi SF dahje HF (Sámi Dearvvašvuohhta SD dahje DD). Politihkalaš láidehusat, ekonomiiija, juridihkalaš deasttat, ja pasieantavuodđu leat bealit mat fertejit kártejuvvot ja árvvoštallojuvvot dán proseassas.

Prošeaktajoavku atná modealla 2 Sámi klinihkka HF/DD marginálalaččat geahnoheabbon ILO-konvenšuvnna hárrái go modeallaid 3 ja 4. Erohus lea ahte dán

⁶ Eará stáhtadoaimmahagat maid Dearvvašvuoda- ja fuolahusdepartemeanta lea ásahan ja eaiggáduššá lea Norsk Helsenett SF.

dearvvašvuodadoaimmahagas šaddá leat mihá unnit bajitdási našuvnnalaš ovddasvástádus. Dán modeallas lea dat Davvidearvvašvuoda GDÁ hálldus. Dat fas eaktuda ahte Davvidearvvašvuoda GDÁ oažžu bajitdási ovddasvástádusa spesialistadearvvašvuodabálvalusaid hárrái sámi álbmoga várás. Prošeaktajoavkkus leat vásáhusat das ahte lea váilevaš ja unnán ipmárdus dárbbuide mat leat sápmelaččain geat áset olggobealde Finnmárkkku. Modealla 2 mielde lea riska ahte spesialistadearvvašvuodabálvalus sámi álbmogii olggobealde Davvidearvvašvuoda GDÁ doaibmanguovllu šaddá ráddjejuvvon. Seammás deattuha prošeaktajoavku ahte Sámi klinihkka HF/DD njuolga Davvidearvvašvuoda GDÁ vuolde attášii nannoset mioldemearridanvejolašvuoda ja eambo duohta váikkuhanválddi go otná organiseren. Doaimmahat livččii maid mihá eambo oidnosis eará dearvvašvuodadoaimmahagaide sihke regiovnalaččat ja našuvnnalaččat. Sámi klinihkka HF/DD livččii lunddolaš gelbolašvuodaguovddášin ja resursan eará dearvvašvuodadoaimmahagaide.

Modealla 1 lea otná organiserema viidáseappot ovdánahttin. Nu go dát modealla čađahuvvo dál, de addá dat unnit mioldemearridanválddi ja unnit duohta váikkuhanválddi dearvvašvuodabálvalusaid hábmemis sámi álbmoga várás go dat eará modeallat. Otná organiseren lea hearki ekonomalaččat, ja sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusat gillájit gáržžidemiid maiddái eará klinihkain. Davvidearvvašvuoda GDÁ lea ožžon našuvnnalaš ovddasvástádusa sámi álbmoga hárrái, muhto ovddasvástádus lea buori muddui delegerejuvvon. Finnmárkkku buohcciviesu váldo fokus lea almmotge Finnmárkkku álbmot, mii fas sáhtta dahkat ahte šaddá veahá eahpečielga čuovvoleapmi sámi pasieanttaid hárrái olggobealde Finnmárkkku. Nuppi bealis, de sáhttet dán modealla mielde strategiiaplánas árvaluvvon doaibmabijut čađahuvvot dakkaviđe, ja realisttalaš ja jođánis organisašuvdnarievdeameit sáhttet álkit dahkkojuvvot. Finnmárkkku buohcciviesu lea juo mearridan organisašuvdnarievdademiid ja ásahan sierra Sámi klinihka, Sámi klinihka, mii gullá doaimmahaga jođiheapmái. Leat ásahuvvon nanu sámi fágabirrasat main maiddái lea buorre gelbolašvuoda bargat našuvnnalaččat ja riikarájiid rastá.

Prošeaktajoavkku fágalaš árvoštallamiid ja ILO-soahpamuša nr. 169 art. 25 mielde das ahte álgoálbmogiid várás galget dearvvašvuodabálvalusat hábmejuvvot ja čađahuvvot álgoálbmogiid iežaset ovddasvástádusa ja kontrolla vuodul, ávžžuha prošeaktajoavku ahte buot modeallat čielggaduvvojit sámi álbmoga spesialistadearvvašvuodabálvalusaid boahttevaš vejolaš organiserenmállen.

Prošeaktajoavkku miellahtut Arnhild Somby, Knut Johnsen ja Kristine Grønmo leat evttohan odđa teastaoasi:

Prošeaktajoavku oaidná ahte diekkár čielggadanbargu šaddá hui áddjái. Prošeaktajoavku deattuha ahte sámi dearvvašvuodabálvalusat leat odne organisatoralaččat ja ekonomalaččat vuolimus ceahkis dearvvašvuodabálvalusaid organiseremis. Otná sajáiduvvan sámi dearvvašvuodabálvalusain leat sihke báikkálaš ja našuvnnalaš

dearvvašvuodafálaldagat, ja dat vurdojuvvojit fállat divššu buot guovlluid sápmelaččaide. Dáid bálvalusfálaldagaid áimmahuššan lea seammás dan duohken makkár ekonomiija vuollásaš dearvvašvuodadoaimmahagas lea áigges áigái. Prošeaktajoavku oaihvilda ahte dat ii deavdde geatnegasvuoda mii boahtá ovdal ILO-konvenšuvnna nr. 169 artihkkalis 25 dan hárrái ahte álgoálbmogiid várás galget dearvvašvuodabálvalusat hábmejuvvot ja čađahuvvot álgoálbmogiid iežaset ovddasvástádusa ja kontrolla vuodul.

Go čielggadeapmi lea áigeáddjái, de berret mii seammás geahččat maid sáhtášii farggamusat čađahit. Okta livččii sirdit sámi dearvvašvuodabálvalusaid/Sámi klinihka njuolga Davvidearvvašvuoda vuollái dan botta go vuordit vejolaš čielggadeami. Sierra stivrrain ja sierra bušehtain ollešii ovtta lávkki lagabui riikkaidgaskasaš geatnegasvuodaid deavdima. Eará doaimmahagain sáhtášii fuolahit bálvalusfálaldagaid sápmelaččaide soahpamušaid ja eará geatnegasvuodaid bokte.

Prošeaktajoavku juohkásii das ahte galgá go dát teaksta leat oassin raporttas. 50 % prošeaktajoavkkus doarjui teakstaevttohusa ja 50 % oaihvildii ahte dát evttohus berre lagabui čielggaduvvot, seamma ládje go dat eará evttohuvvon modeallat, ovdal go sáhttit addit iežamet čielga ávžžuhusa.

5.2 Ráhkadit našuvnnalaš doaibmaplána sámi dearvvašvuoda- bálvalusaid hárrái mat gusket suohkan- ja spesialista- dearvvašvuodabálvalussii

Sámi pasieanttain lea vuoigatvuohta dásseárvosaš dearvvašvuoda- ja fuolahus-
bálvalusaide mat leat heivehuvvon sin kultuvrii ja gillii. Seammás diehtit mii ahte sámi
pasieanttat besset odne unnán gulahallat iežaset gillii go deaivvadit dearvvašvuoda-
bálvalusain. Prošeakta «Spesialistadearvvašvuodabálvalusaid strategalaš viidáset-
ovdánahttin sámi álbmoga várás našuvnnalaččat» lea okta lávki dan guvlui ahte
sihkkarastit dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid, muhto dat akto ii leat doarvái.

Dearvvašvuodabálvalusaid viidáset ovdánahttin sámi álbmoga várás berre dahkkojuvvot
spesialista – ja suohkandearvvašvuodabálvalusaid lagas ovttasbarggu bokte.
Ovdánahttimis ferte vuhtii váldit geografiija, pasieantavuodu, dearvvašvuoda- ja eallin-
diliid, buori fágagelbbolašvuoda, ekonomiija, rámmaeavttuid, ja dan ahte sáhttet leat
iešguđetlágan dárbbut dan mielde guđe regiovdnii guoskevaš sámi álbmot gullá.

- Rádddehus berre prošeaktajoavkku evttohusaid vuodul ráhkadit ođđa
našuvnnalaš doaibmaplána sámi dearvvašvuodabálvalusaid hárrái, mii
fátmmasta suohkan- ja spesialistadearvvašvuodabálvalusaid.
Prošeaktajoavkku evttohusat eai galgga ipmirduvvot ráddjehussan, go
maiddá eará vejolašvuodát sáhttet leat buorit.

5.3 Sihkkarastit buoret kvalitehta ja gelbbolašvuoda spesialista-dearvvašvuodabálvalussii

Gáibida mánggaid doaibmajuid go galgá buoridit kvalitehta dearvvašvuodabálvalusain sámi álbmogii ja lasihit dearvvašvuodabargiid giella- ja kulturgelbbolašvuoda ja -ipmárdusa. Dat miellddisbukta earret eará ahte fertte ovdánahttit ođđa fálddagaid, oainnusmahttit sámi pasieanttaid dárbbuid iešguđet lági mielde, fuolahit oahpaheami, fuolahit dearvvašvuodabargiid ja bálvalusdásiid gaskasaš ovttasdoaimama, váldit atnui ođđa teknologijja ja joatkit ja nannet dálá doaibmajuid. Dasa lassin berre dutkan-aktivitehta nannejuvvot.

5.3.1 Sihkkarastit kvalitehta ja ovdánahttit gelbbolašvuoda sámegiela ja sámi kultuvrra birra spesialistadearvvašvuodabálvalusas

Miehta spesialistadearvvašvuodabálvalusa ferttejit leat doaibmajut mat sihkkarastet ja ovdánahttet gelbbolašvuoda sámegiela ja kultuvrras. Doaibmajut ferttejit čadahuvvot systemáhtalaččat, daid galget jodiheaddjit leat dohkkehan ja dat galget boahit ovdan stivrejeddji dokumeanttain ja gelbbolašvuodaplánain. Buot regiovnnalaš dearvvašvuodadoaimmahagat berrejit árvvoštallat dahkat ovttasbargosoahpamušaid Sámedikkiin. Šiehtadusat ferttejit vuodđuduvvot ja heivehuvvot geográfalaš diliide.

Doaibmajut mat ávžžuhuvvojit čadahuvvot:

- **Ovdánahttit ja čadahit strategiijaid sámegiela ja kulturgelbbolaš bargiid rekrutteremii ja doalaheapmái dan bokte ahte:**
 - almmuhusteavsttain sávvat sámegiela- ja kulturgelbbolašvuoda rekrutteren dihte eambo sámi dearvvašvuodabargiid DD:ide.
 - lágide dilálašvuodaid dasa ahte dearvvašvuodabargiide sihke vuodđo- ja viidáset oahpuin fállujuvvo hárrjehallansadji Sámi klinihkas.
 - kvoteret sápmelaččaid dearvvašvuodafágaoahpuide.
 - fállat sámegiela dearvvašvuodabargiide bálkálásáhusa.
 - várret sámi dearvvašvuodabargiide oahppanvirggiid.
 - ráhkadit doaktáriidda, psykologaide ja buohccidivššáriidda, geat leat spesialiserema, ortnegiid mat sihkkarastet ahte sii jođánit čadahit spesialiserema.
- **Sihkkarastit ahte klinihkalaš bargiin buot dearvvašvuodadoaimmahagain lea vuodđogelbbolašvuoha sámegiela ja sámi kultuvrra birra dan bokte ahte:**
 - ásahit sámegiela- ja kulturoahpáhusa buot dásiin spesialistadearvvašvuodabálvalusas, omd. lágide kurssaid ja fágabeivviid, jodiheaddjeprográmma, kurssaid ođđa bargiide ja siskkáldas oahpaheami.
 - ovdánahttit bakkolaš e-oahppoprográmmaid sámegiela ja sámi kultuvrra birra dearvvašvuodabargiid gelbbolašvuodamodulii.

- **Fállat Sámi klinihkas dahje eará doaimmahagain konsultašuvnnaid video bokte**
- **Ásahit sierra virggiid dahje kombinašuvdnaviggiid sámi dearvvašvuoda-bargui**, ovdamearkka dihte sámi dearvvašvuodajoavkkuid (-team) bokte.
- **Ásahit regiovnnalaš dahje báikkálaš sámi fágafierpmádagaid**, ovdamearkka dihte ásahit resursajoavkkuid siskkáldasat dearvvašvuodadoaimmahagain gos lea sámegiel- ja kulturgelbbolašvuhta. Joavkkut sáhttet dasto leat resursan doaimmahaga sámi pasieanttaid ja bargiide.
- **Ovdánahttit, jorgalit ja heivehit diehtjuohkinmateriála buot sámegielaide:**
 - Dieđut pasieantavuogiatvuodaid, dikšunfálaldagaid ja eará birra.
 - Buot dieđut pasieanttaide helsenorge.no siidduin berrejit gávdnot sámegillii.
 - Ráhkadit diehtjuohkin- ja oahpahusdahkosiid heivehuvvon sámi mánáide ja nuoraide, earret eará rupmaša, seksuála dearvvašvuoda, psyhkalaš dearvvašvuoda ja veahkaválddalašvuoda birra.
- **Kvalitehtasihkkarastit ahte reaidut ja gaskaoamit sámi álbmoga čielggadeapmái, dikšui ja oahpaheapmái leat heivehuvvon sidjiide:**
 - Ráhkadit ja heivehit čielggadanreaidduid ja dikšunbagadusaid.
 - Buot dearvvašvuodadoaimmahagaide implementeret Kulturformuleringsintervjuet (KFI) (Kulturčielggadanjearahallama) mii lea heivehuvvon sámegillii ja sámi kultuvrii.
 - Heivehit iešsorbmenestadeami kurssa sámegillii ja sámi kultuvrii.
- **Našuvnnalaš doaibmaplána veahkaválddalašvuoda ja illásteami vuostá fertejit nannet ja sihkkarastit dásseárvosaš ja kultursensitiiva dikšunfálaldaga sámi pasieanttaide geat leat gillán veahkaválddi ja illásteami, ja sin oapmahaččaide.** Ovttasbargu berre nannejuvvot spesialistadearvvašvuoda-bálvalusa, suohkandearvvašvuodabálvalusa ja eaktodáhtolaš servviid gaska mat barget veahkaválddi gillájeaddji sápmelaččaiguin.
- **Implementeret Norgga, Ruota ja Suoma sápmelaččaid iešsorbmenestadeami plána.** Iešsorbmemma oktavuodas ferte sámi oapmahaččaid dásseárvosaš ja kultursensitiiva dikšunfálaldat/čuovvoleapmi sihkkarastojuvvot ja nannejuvvot.
- **Lágidit joavkkuid mielde gielalaččat ja kultuvrralaččat heivehuvvon oahppan- ja birgenfálaldagaid sámi pasieanttaide geain leat guhkit áiggi ja/dahje geardduheadji dearvvašvuodaváttut.** Kurssat berrejit ovdánahttojuvvo buot golmma giellajovkui ja ovttasráđiid báikkálaš dearvvašvuodadoaimmahagaiguin. Bargu berre koordinerejuvvo Sámi klinihka dutkan- ja ovddidanossodagain.

- **Oainnusmahttit sámegeiela ja kultuvrra riikka buot dearvvašvuoda-
doaimmahagain**, ovdamearkka dihte dan bokte ahte fállat sámi aviissaid, girjjiid,
galbbaid ja stohkosiid, ja dáidaga. Buot dearvvašvuodadoaimmahagat fertejit
čalmustahttit sámi našunálabeaivvi guovvamánu 6. beaivvi.
- **Ásahit sámi gávnadanbáikkiid sámi pasieanttaid, oapmahaččaid ja bargiid
várás doppe gos dat lea lunddolaš⁷**
- **Fuolahit ahte fálaldagat sámi pasieanttaide leat čilgejuvvon suohkaniid ja
spesialistadearvvašvuodabálvalusa geatnegahtti soahpamušain.** Sámi
perspektiiva ferte namuhuvvot ja doaibmabijut čilgejuvvot dearvvašvuoda-
ovttastumiid ovdánahttimis, doaibmašiehtadusain ja ovttasbargosoahpamušain.
- **Sihkkarastit ahte fágaráđdeaddivirggit dearvvašvuodadoaimmahagain ja
riikka buot regiovnalaš dearvvašvuodadoaimmahagain leat spesialista-
dearvvašvuodabálvalusat sámi álbmogii sierra čilgejuvvon ovddasvástá-
dussan.**

Vuoruhuvvon dutkantemat:

- álbmotiskkadeapmi dearvvašvuodadiliid ja oppalaš eallindiliid birra
- iešguđet sámi guovlluid sámi mánáid ja nuoraid fysalaš ja psykalaš dearvvašvuoha
longitudinála perspektiivvas
- boazosámi álbmoga dearvvašvuoha ja eallindilit
- áhpehisvuoha ja ogi čálgan – stuorrungeavli (dat lea vejolaš Norgga eadni-áhčči-
máná-iskkadeami olis)
- dearvvašvuodabálvalusas, omd. dearvvašvuodaguovddážiin heivehit ja
geahččaladdat iešguđet modeallaid sámi mánáid dáfus
- guovttegielatvuoda mearkkašupmi dábálaš ovdáneapmái ja dearvvašvuhtii
- movt sámi ollesolbmot geavahit psykalaš dearvvašvuodasuddjema fálaldagaid
- veahkaváldi ja seksuála illásteamat dáhpáhuvvot eambbo sámi álbmogis go
eanetloguálbmogis, sivat ja oktavuodát
- ovttasbargu spesialistadearvvašvuodabálvalusa, suohkandearvvašvuodabálvalusa ja
eaktodáhtolaš servviid gaskka mat barget veahkaválldi gillájeddjiiguin
- sámi álbmoga iešsorbmenproblematihkka, gehččojuvvon dáruiduhttinpolitihka
váikkusaid oktavuodas dearvvašvuhtii

⁷ Sámi gávnadanbáiki: Sámi pasieanttaide ja oapmahaččaide sáhtášii leat buorre jus stuora buohcciviesuin nugo UNN, Finnmárkku buohcciviesus Hámmerfeasttas, Nordlándda buohcciviesus, St. Olavs hospítálas ja Rikshospítálas livčče gávnadanajit. Dat sáhtá addit sámi pasieanttaide oadjebasvuodadovddu jus livččii báiki go sáhtáše deaivat eará sápmelaččaid ja sámi dearvvašvuodabargiid. Dat sáhtášii leat latnja, gos sámi kultuvra lea oidnosis, nugo govat, aviissat, musihkka ja diehtočállosat. Doppe sáhtáše maid sámi dearvvašvuodabargit leat deaivamis, dahje dieđut dan birra gos sin gávdná. Sámi latnja sáhtášii maid gehččojuvvot ovttas sámi dearvvašvuodajoavkkuid evttohusain.

- sámi giela ja kultuvrra massima mearkkašupmi ovdáneapmái ja dearvvašvuhtii
- demeansa ja váilevaš verbála gulahallannávccat sámi konteavsttas
- lulli- ja julevsámi álbmoga dearvvašvuodadilit
- sámi álbmoga dearvvašvuoda ovddideaddji geavat
- sámi álbmoga eallinlági vuđot buozanvuolta, sivat dasa ja doaibmabijut vuostá
- sámi álbmoga gárrenmirkoávdnasiid geavaheapmi
- bátnedearvvašvuoda guorahallamat

5.3.2 Nannet ja ovddidit Sámi klinihka

Sámi klinihka višuvdna lea sihkkarastit sámi álbmogii dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodabálvalusaid somatihkas, psyhkalaš dearvvašvuodasuddjemis ja darvánemiid divššus.

Otná fálladat fertte sihkkarastojuvvot ja viidáseappot ovdánahttojuvvot. Bargit ja ekonomalaš resurssat ferttejit suddjejuvvot vai Sámi klinihkka galgá sáhttit áimmahuššat iežas barggu das ahte sámi álbmot oažžu dásseárvosaš dearvvašvuodafálaldagaid našuvnnaččat. Vai bálvalusfálaldat ovdánivččii, de ferttejit máŋga beali klinihka doaimmas nannejuvvot, erenoamážit somatihka dáfus.

Sámi klinihkka berre oažžut vejolašvuoda virgádit sámi fágaolbmuid unnit klinihkalaš virgeproseanttaide, geain muđui lea beaivválaš doaibma ovdamearkka dihte St. Olavs hospítalas dahje Oslo universitehtabuohcciviesus. Dat sáhtášii nannet sámi fágabirrasiid našuvnnaččat.

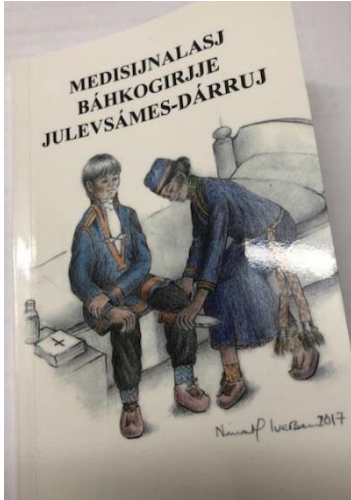
Eará ovdánahttinsuorgi gullá Sámi klinihka ja eará dearvvašvuodabálvalusaid ovttasbargui. Sámi klinihkka berre danne dahkat ovttasbargosoahpamušaid suohkaniiguin ja dearvvašvuodadoaimmahagaiguin olggobealde iežas doaibmanguovllu Finnmárkkus vai sáhtášii veahkehit sámi pasieanttaid ja fágaolbmuid miehtá riikka. ovdamearkka dihte sáhtáše Sámi klinihka spesialistat ambuleret eará sámi guovddášguovlluide, ovdamearkka dihte Rørosii ja Hábmerii. Sámi klinihkka sáhtá maid viidáseappot ovdánahttit iežas bálvalusfálaldaga ja fállat dan video bokte.

Goalmmát ovdánahttinsuorgi lea Sámi geriatralaš joavku (team). Dat lea dál huksejuvvome ja galgá fállat fágaidrasttideaddji čielggademiid vuorraset pasieanttaide. Sámi klinihkas lea maid mihttun addit našuvnnaš geriatralaš fálladaga sámi pasieanttaide lagas ovttasbarggu bokte suohkandearvvašvuodabálvalusain ja ambuleremiid bokte suohkaniidda gos sámít ássat.

SÁNAG lávdaduvvon fálladagat Oslos, Rørosas, Snoasas, Hábmeris ja Áhkánjárggas fállat pasieantadivššu ja čielggademiid báikkálaččat, muhto orru leame dárbu nannet bargoveagaid dain báikkiin.

Dál lea váilevaš veajuiduhtinfálaldat (rehabiliteren-) sámi álbmogii. Dat berre ovdánahttojuvvot ja áсахuvvot lagas ovttasbarggus suohkaniiguin.

SÁNÁG bargá ovdánahttit váседin fálaldaga bearrašiidda mat gullet boazodollui, man ulbmil lea eastadit mánáid ja nuoraid oažžumis psyhkalaš dearvvašvuodaváttuid.

Medisiinnalaš sátnegirji julevsámegillii, Divttasvuona suohkan almmuhan 2018

Varresvuolta – helse
Skihppijviesso- sykehus
Hækka- akutt
Báktjasjijt giehpedit- lindre smerte

Virggit mat berrejit áсахuvvot jođánepmosit vai Sámi klinihkka ovdánivččii:

- Ásahit mánáiddoavttirvirggi
- Ásahit BHČ-spesialistavirggi (ØNH-) / audiopedagogavirggi
- Ásahit čalbmedoavttervirggi
- Nuppástuhttit ofelašvirggi (erfaringskonsulentstillingen) bálvalusfálaldaga dábálaš oassin
- Viiddidit ja nannet DjO-ossodaga maiddái fátmastit somatihka
- Ásahit virggi mii fuolaha sámegiela, dulkon- ja jorgalandoaimmaid
- Viiddidit bearašossodaga ja lasihit dohko *team*
- Ásahit searngasajiid geriatriija čielggadeami vástе
- 3 LIS-doaktára (geat leat spesialistaoahpus) čadnojuvvon Sámi klinihkkii

Dát berrejit leat várrejuvvon virggit maidda vuoruhuvvojit sámegielat bargit. Sii čadahit váldooasi iežaset spesialistaoahpus UNN:s dahje Nordlándda buohcciviesus, ja osiid poliklinihkalaš bálvalusas sáhttet čadahit spesialistadoavtterguovddážis Kárášjogas. LIS geriatriija/sismedisiidna, beallji-njunni-čotta ja čalbmi berrejit vuoruhuvvot.

Eará virggit mat berrejit ásahuvvot:

- 1 borasdávduohccidivššár (palliativa ambulat team)
- 1 diabetesbuohccidivššár (ambulant diabetesteam)
- 1 radiográfá
- 1 bioingeniora

Čujuhit maiddái mildosii 1: Sámi klinihka višuvdna ja ovddidandoaimmat.

5.3.3 Ovdánahttit sámi dulkonbálvalusa našuvnnalaš fálaldahkan davvi-, lulli- ja julevsámegilli

Sámi dulkonbálvalus ferte viidáseappot ovdánahttojuvvot fálaldahkan sihke davvi-, lulli- ja julevsámegiela giidda miehtá riikka. Ferte bargojuvvot gávdnat buriid čovdosiid dulkka diŋgojupmái, nu ahte pasieanttat eai dárbbáš ieža bivdit dulkoma. Berre árvvoštallojuvvot galgá go sámegiella ja dulkondárbu registrerejuvvot guovddášjournálie ja pasieantajournála «familie- sosialt» (bearaš- sosiála) vuollái (EPJ-reaidu). Dulkafálaldat berre guoskat plánejuvvon konsultašuvnnaide, muhto berre maid leat olámuttos dihto fáhkka dilálašvuodain, sihke suohkaniin, prehospítálalaččat ja buohcciviesuin.

- Davvidearvvašvuolta GDÁ/Helse Nord RHF ferte čadahit prošeavtta mii galgá čielggadit vejolašvuoda ásaht birrajándor dulkonbálvalusa. Fálaldat galgá leat sihke davvisámegiela, julevsámegiela ja lullisámegiela várás. Fálaldat ferte gehččojuvvot ovtta Sámi klinihka dulkonbálvalusain ovdamearkka dihte teknologijja hárrái. Fálaldat galgá leat dábbalaš dulkonbálvalus, muhto maiddá doaimmat AMK-guovddážiidda veahkin.

5.3.4 Ásahit regiovnalaš ja našuvnalaš fága- ja geavaheaddjefierpmádagaid

Čohkken dihte fágamáhtu ja gelbbolašvuoda, ávžžuhuvvo ahte ásahuvvojit regiovnalaš ja našuvnalaš fierpmádagat dearvvašvuodabargiide geat barget sámii dearvvašvuodabálvalusain. Fierpmádagat fertejit heivehuvvot báikkálaš dilálašvuodaide. Lullisámi dearvvašvuodafierpmádahkii leat juo searvan dearvvašvuodabargit miehtá lullisámi guovllu ja dat bargá aktiivvalaččat dieđuid gaskkustemiin, dutkamiin, prošeaktaovdánahttimiin ja dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid ásahemiin iežaset guovllus. Go sullasaš fierpmádagat ráhkaduvvoše buot regiovnalaide, de sáhtáše guđet guimmiineaset oažžut veahki ja bargat sihke báikkálaččat ja našuvnalaččat. Báikkálaš fierpmádagat sáhttet bargat sihke báikkálaš dearvvašvuodaáššiiguin ja jahkásaččat gávnadit čuvgen dihte našuvnalaš áššečuolmmaid. Ovdamearkka dihte sáhtáše juohke jagi heivehit doallat iežaset konferánssa sámii doaktáriid searvvi konferánssa oktavuodas ja dan bokte sihkkarastit aktiiva fágabirrasa mii čohkke dearvvašvuodabargiid geain lea beroštupmi buoridit sámii álbmoga dearvvašvuoda ja dearvvašvuodabálvalusaid sin váste. Dearvvašvuodafierpmádagaid organiseremis berre leat stivrenjoavku ja ruhtadeapmi berre leat regiovnalaš dearvvašvuodadoaimmahagaid dahje departemeantta bokte.

- Fertejit ásahuvvot sámii našuvnalaš fága- ja geavaheaddjefierpmádagat.

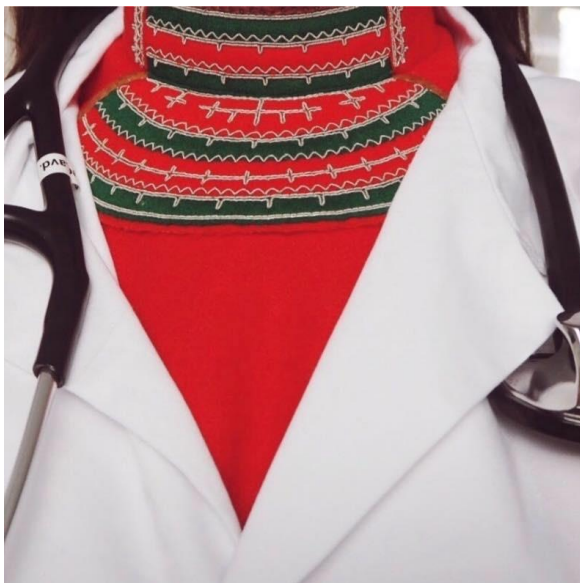

Sámi silkeleinniid riesaldagat mat heaŋgájit Sámedikki viesus.

Bivdofanas Ánejogas.

5.3.5 Ásahit sámi dearvvašvuodajoavkkuid (-team)

Lullisámi dearvvašvuodafierpmá- daga profiilagovva

South Central Foundation
inspirašuvnna vuodul lea Lullisámi
dearvvašvuodafierpmádat ovdá-
nahttán modealla man sáhttá davvi-
sámegillii gohčodit omd. Sámi
dearvvašvuodajoavkun. Dát modealla
lágida dilálašvuodaid dasa ahte sámi
dearvvašvuodabargit galget sáhttit
bargat sámi pasieanttaiguin doaimma-
hagaid, suohkaniid, hálddašandásiid ja
fylkkagiielddaid rájiid rastá.

Máhttu sámi pasieanttaid kultuvrra, giela ja dearvvašvuodadili birra lea deatalaš vai sáhttá nannet pasieantasihkarvuoda ja addit buoremus vejolaš dearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii. Ferte ráhkaduvvot plána das movt áiggi mielde sáhttá hukset dakkár gelbbolašvuoda dearvvašvuodalágádusaide. Lea maid deatalaš ávkin atnit dan gelbbolašvuoda mii sámi dearvvašvuodabargiin juo lea. Sin máhttu sámi giela, kultuvrra ja dearvvašvuoda birra lea mávssolaš, ja sáhttá adnot ávkin sámi pasieanttaid áimmahuššamis. Danne berre aktiivvalaččat bargojuvvot rekrutteret sámi dearvvašvuodabargiid suohkaniidda ja dearvvašvuodadoaimmahagaide gos áset sápmelaččat.

Dál oahpahunvojit sámi doaktárat, buohccidivššárat, fysioterapeuttat eanas oahpahun-ásahusain Norggas. Dasa lassin gávdnojit dearvvašvuodabargit geat eai leat sápmelaččat, muhto geat leat háhkan dien máhtolašvuoda. Dál leat unnán suohkanat ja dearvvašvuodadoaimmahagat mat aktiivvalaččat rekrutterejit bargiid geain leat diet gelbbolašvuoha. Eai ge gallis dain geavat sámi dearvvašvuodabargiid erenoamáš gelbbolašvuoda njuolgo oktavuodain sámi pasieanttaiguin.

Ávžžuhuvvo ásahit sámi dearvvašvuodajoavkkuid gos sámi dearvvašvuodabargit, geain leat gelbbolašvuoha sámegielas ja kultuvrras, barget joavkkuin main lea erenoamáš ovddasvástádus fuolahit sámi pasieanttaid. Dál gávdnojit juo dearvvašvuodajoavkkut báhtareddjiid váste, ja fágaidrasttideaddji pasieantadivššut.

Sámi dearvvašvuodajoavkkut galget leat fágaidrasttideaddji joavkkut gos leat mielde iešguđetge profešuvnnat, nu go doavttir, buohccidivššár, fysioterapeuta, dearvvašvuodadivssár geain lea sámegiel- ja sámi kulturgelbbolašvuohta. Sii galget bargat suohkaniid, fylkkaid ja riikkaid rájiid rastá, ja maiddái hálddašanrájiid rastá.

Deataleamos dákkár bálvalusorganiseremiin ovttaskas pasieanttaid várás leat ahte ovddasvástádus sámi pasieanttaid hárrái biddjojuvvo dáidda joavkkuide. Mihttomearrin lea ahte dearvvašvuodajoavkkut šattaše dábálaš oassin otná dearvvašvuodabálvalusas. Dearvvašvuodabargit sáhttet rekrutterejuvvot sierra virggiide dahje oalgevirggiide suohkaniin ja dearvvašvuodadoaimmahagain mat leat čadnojuvvon sámi dearvvašvuodajoavkkuide.

Sámi dearvvašvuodajoavkkuid (-team) sáhtta geahččat ovtta Našuvnnaš dearvvašvuoda- ja buohcciviesoplánain 2020-2023 man mielde ráđdehus áigu ásahit 19 dearvvašvuodaovttastusa suohkaniid ja buohcciviesuid gaska dearvvašvuodadoaimmahagaid guovlluid vuodul. Dearvvašvuodaovttastusain čoahkkanit dearvvašvuodadoaimmahagaid, suohkaniid, fástadoaktáriid ja geavaheddjiid ovddasteaddjit plánet ja ovdánahttit bálvalusaid ovtta vai gávnaše buoremus vejolaš báikkálaš čovdosiid. Njeallje pasieantajoavkku galget vuoruhuvvot: olbmot geain leat duodalaš psykalaš gillámušat ja gárrendilleválttisvuodát, boarrásat, mánát ja nuorat, ja olbmot geain leat máŋga kronalaš gillámuša. Diekkár dearvvašvuodaovttastusas šaddá maid lunddolaš deattuhit sámi álbmogii dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid ja buriid pasieantamannolagaid buot bálvalusdásiid rastá.

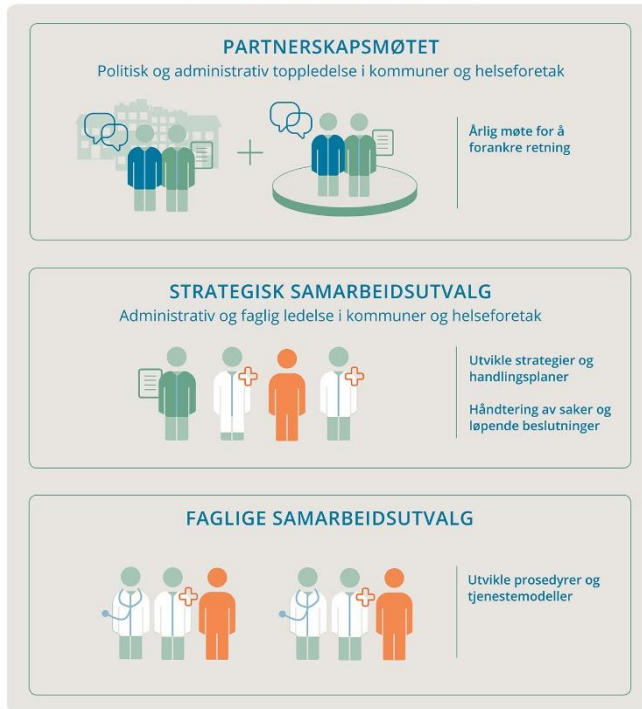
Sámi dearvvašvuodajoavkkuide ferte sihkkarastojuvvot diehttevaš ruhtadeapmi.

Sámi dearvvašvuodajoavkkuid (-team) doaimmat sáhtáše leat:

- Pasieanttaid ja oapmahaččaid fágaidrasttideaddji klinihkalaš čuovvoleapmi suohkaniin ja dearvvašvuodadoaimmahagain
- Čujuhit ja koordineret pasieanttaid suohkaniid ja spesialistadearvvašvuodabálvalusa gaska
- Veahkehit pasieanttaid ja oapmahaččaid telefonna ja neahta bokte
- Bagadallat dearvvašvuodabargiid
- Bagadallat suohkaniid ja dearvvašvuodadoaimmahagaid
- Diehtujuohkinbargu ja máhtolašvuoda gaskkusteapmi
- Rekrutteren

ARBEIDSDELING I HELSEFELLESKAP

Brukere og fastleger deltar på alle nivå

*Oassi Našuvnnalaš dearvvašvuoda- ja buohcciviessoplánas
(Nasjonal helse- og sykehusplan) 2020–2023.*

Ovttasbarggus guoskevaš dearvvašvuodadoaimmahagaiguin ja suohkaniiguin fertejit:

- Ásahuvvot sámi dearvvašvuodajoavkkut lulli- ja julevsámi guovlluin.
- Ásahuvvot sámi dearvvašvuodajoavkkut (team) gávpogiin nu go omd. Álttás, Romssas, Bådåddjos ja Oslos

6. Loahpaheapmi

Sámi gápmagat – čázehat.

Julevsámi duodji - duodje.

*«Gápmagahtta lea váttis goastat»
(Harald Gaski, 2004)*

*Prošeaktajoavku loahpaha dán dokumeantta nu go sánelásku govvida:
Ii leat álki máilmmis birget almmá doarvái máhtu haga.*

7. Referánssat

Bals, M., A.L, Skre, I., & Kvernmo, S. (2010). Internalization symptoms, perceived discrimination, and ethnic identity in indigenous Sami and non- Sami youth in Arctic Norway. *Ethnicity & Health*, 15 (2), 165-179.

Bals, M., Turi, A L., Skre, I., Kvernmo, S. (2011). The relationship between internalizing and externalizing symptoms and cultural resilience factors in indigenous Sami youth from Arctic Norway. *Internationale Journal of Circumpolar Health*, 70(1), 37-45.

Bals, M., Turi, A. L., Skre, I., & Kvernmo, S. (2011). Self- reported internalization symptoms and family factors in indigenous Sami and non- Sami adolescents in North Norway. *Journal of Adolescence*, 34(4), 759-766.

Broderstad, A. R., Melhus, M., Brustad, M., & Lund, E. (2011). Iron stores in relation to dietary patterns in a multiethnic population: the SAMINOR study. *Public Health Nutrition*, 14(6), 1039-1046. doi:10.1017/S1368980010003289

Broderstad, A. R., Hansen, S., Melhus, M., & Broderstad, A. R. (2019). The second clinical survey of the population-based study on health and living conditions in regions with Sami and Norwegian populations - the SAMINOR 2 Clinical Survey: Performing indigenous health research in a multiethnic landscape. *Scand J Public Health*, 1403494819845574-1403494819845574. doi:10.1177/1403494819845574

Brzozowski Jodi-Anne T-BAaJS. Victimization and offending among the Aboriginal population in Canada. In: Canada JS, editor.: Canadian centre for Justice Statistics; 2006.

Curtis T, Larsen FB, Helweg-Larsen K, Bjerregaard P. Violence, sexual abuse and health in Greenland. *Int J Circumpolar Health*. 2002;61(2):110-22.

Daerga (2017). *Att leva i två världar- helsoaspektet blant renskötande samer*. Umeå Universitetet

Dunfjeld, G. & Møllersen, S. (2010). *Samisk psykisk helsevern*: 203

Eckhoff, C., Sørvoid, MT., & Kvernmo, S. (2019). Adolescent self-harm and suicidal behavior and young adult outcomes in indigenous and non-indigenous people. *European Child and Adolescent Psychiatry* s. 1-11, Sep 18. doi: 10.1007/s00787-019-01406-5. [Epub ahead of print]. PMID:31535214

Eliassen, B.-M., Braaten, T., Melhus, M., Hansen, K.L., & Broderstad, A.R. (2012) Acculturation and self-rated health among Arctic indigenous peoples: a population-based cross-sectional study. *BMC Public Health*, 12, 948.

Eliassen, B.-M., Graff-Iversen, S., Melhus, M., Løchen, M.-L., & Broderstad, A. R. (2014). Ethnic difference in the prevalence of angina pectoris in Sami and non-Sami populations: the SAMINOR study. *International Journal of Circumpolar Health*, 73(1). doi:10.3402/ijch.v73.21310

Eriksen AMA. "Breaking the silence" : interpersonal violence and health among Sami and non-Sami - a population-based study in Mid- and Northern Norway. Tromsø: UiT The Arctic University of Tromsø, Faculty of Health Sciences, Department of Community Medicine; 2017.

Eriksen AMA, Hansen KL, Javo C, Schei B. Emotional, physical and sexual violence among Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Scandinavian journal of public health*. 2015;43(6):588-96.

Eriksen, A. M. A., Hansen, K. L., Javo, C., & Schei, B. (2015). Emotional, physical and sexual violence among Sami and non-Sami populations in Norway: The SAMINOR 2 questionnaire study. *Scand J Public Health*, 43(6), 588-596. doi:10.1177/1403494815585936

Gaski (2004). Tiden er et skip som ikke kaster anker. Samiske ordtak

Haldorsen, T. & Tynes, T. (2005). Cancer in the Sami population of North Norway, 1970-1997

Hansen, K. L., & Sorlie, T. (2012). Ethnic discrimination and psychological distress: a study of Sami and non-Sami populations in Norway. *Transcult Psychiatry*, 49(1), 26-50. doi:10.1177/1363461511433944

Helsedirektoratet. (2017). *Nasjonal faglig retningslinje om demens*. Retrieved from <https://helsedirektoratet.no/retningslinjer/nasjonal-faglig-retningslinje-om-demens>

Helse Nord (2019). «*Helsetjenester for eldre*» Plan for samhandling mellom Helse Nord og kommunehelsetjenesten

Kalstad (2016). Overordnet organisering av spesialisthelsetjeneste spesialistdearvvašvuodábálvalus til den samiske befolkningen i Norge

Kvernmo, S. (2014). Tiden er et skip som ikke kaster anker. *Utposten*, (6).

Kvernmo, S, & Heyerdahl, S. (1998). Influence of ethnic factors on behavior problems in indigenous Sami and majority Norwegian adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 37(7), 743-751.

Kvernmo, S, & Heyerdahl, S. (2003). Acculturation strategies and ethnic identity as predictors of behavior problems in arctic minority adolescents. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 42(1), 57-65.

Kvernmo, S, & Heyerdahl, S. (2004). Ethnic Identity and Acculturation Attitudes among indigenous Norwegian Sami and Ethnocultural Kven Adolescents. *Journal of Adolescent Research*, 19(5), 512-532.

Meld. St. 11. Nasjonal helse- og sykehusplan (2016-2019).

Mikton, C. R., Butchart, A., Dahlberg, L L., & Krug, E. G. (2016). Global Status Report on Violence Prevention 2014. *American Journal of Preventive Medicine*, 50 (5), 652-659.

Myklevoll, K., & Norge Sosial- og, h. (1995). *Plan for helse- og sosialtjenester til den samiske befolkning i Norge*(Vol. NOU 1995:6).

Møllersen, Stordahl, Tørres, & Eira-Åhrèn, (2016). Reindriftas hverdag – interne og eksterne faktorer som kan påvirke psykisk helse. Delrapport 1, SANKS-NRL.

Naseribafrouei, A., Eliassen, B.-M., Melhus, M., Svartberg, J., & Broderstad, A. R. (2018). Prevalence of pre-diabetes and type 2 diabetes mellitus among Sami and non-Sami men and women in Northern Norway - The SAMINOR 2 Clinical Survey. *International Journal of Circumpolar Health*, 77(1).
doi:10.1080/22423982.2018.1463786

Naseribafrouei, A., Eliassen, B. M., Melhus, M., Svartberg, J., & Broderstad, A. R. (2019). Estimated 8-year cumulative incidence of diabetes mellitus among Sami and non-Sami inhabitants of Northern Norway- The SAMINOR Study.

NOU 18. Hjertespråket (2016).

Nystad, T., Melhus, M., Brustad, M., & Lund, E. (2010). Ethnic differences in the prevalence of general and central obesity among the Sami and Norwegian populations: The SAMINOR study. *Scand J Public Health*, 38(1), 17-24.
doi:10.1177/1403494809354791

Nystad, T., Melhus, M., & Lund, E. (2006). The monolingual Sami population is less satisfied with the primary health care. *Samisktalende er mindre fornøyd med legetjenestene*, 126(6).

Pedersen C, Bjerregaard, P. Det svære ungdomsliv. Unges Trivsel i Grønland 2011- en undersøgelse blandt de ældste folkeskoleelever. København: Syddansk Universitet. Statens Institut for Folkesundhed; 2013. Report No.: 1601-7765.

Regjeringens demensplan (2020)

Reigstad, B. & Kvernmo, S. (2017). Concurrent adversities and suicide attempts among Sami and non-Sami adolescents: the Norwegian Arctic Adolescent Study (NAAHS). *Nord J Psychiatry*. 2017 Aug;71(6):425-432. doi: 10.1080/08039488.2017.1315175. Epub 2017 May 9.

Silviken, A., Haldorsen, T. & Kvernmo, S. (2006). Suicide among Indigenous Sami in Arctic Norway, 1970-1998. *European Journal of Epidemiology* 21:707-713

Silviken, A. & Kvernmo, S. (2007). Suicide attempts among indigenous Sami adolescents and majority peers in Arctic Norway: Prevalence and associated risk factors. *Journal of Adolescence* 30 (4): 613-626

Silviken A (2011). " Reindriftpå helseløs" - Arbeidsrelatert stress i reindriftnæringen i lys av Mark Williams Modealla "Cry of pain". *Suicidologi* 3: 10-14

Spein, A. R., Sexton, H., & Kvernmo, S. (2007). Substance use in young indigenous sami: and ethnocultural and longitudinal perspective. *Substance Use & misuse*, 42(9), 1379-1400.

Stoor P (2016). Plan för suicidprevention bland samer i Norge, Sverige och Finland. SANKS.

<https://finnmarkssykehuset.no/Documents/SANKS/Plan%20för%20suicidprevention%20bland%20samer%20i%20norge%20sverige%20och%20finland.pdf>

Sønstebø, A. (2018) Samisk statistikk. Oslo: Statisk sentralbyrå

Sønstebø, A. (2019) Samiske tall forteller 12

Sørli K., & Broderstad, A.R (2011) Flytting til byer fra distriktsområder med samisk bosetning. Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.

[https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(16\)00345-7/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(16)00345-7/fulltext)

Thoresen S, Hjemdal OK. Vold og voldtekt i Norge: en nasjonal forekomststudie av vold i et livsløpsperspektiv. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress; 2014.

8. Mielddus 1: Sámi klinihka višuvdna ja ovdánahttin-doaimmat

Sámi klinihkka ásahuvvui Finnmárkku buohcciviesu stivrra ovttajienalaš mearrádusa bokte 29.04.19. Dán mildosa lea Sámi klinihka klinihkkahoavda Amund Peder Teigmo čállán, skábmamánu 2019.

Finnmárkku buohcciviessu DD lea Davvidearvvašvuoda GDÁ gohččuma mielde ožžon ovddasvástádusa addit bálvalusaid olbmuide geain lea ássančujhus dahje orrunbáiki dearvvašvuodadoaimmahaga doaimmanguovllus dihto mearriduvvon guovlluin. Gohččumii guoská maid ovddasvástádus Sámi našuvnnalaš gealbobálvalusa – psyhkalaš dearvvašvuodasuddjema ja gárrendilledivššu (SÁNAG/SANKS) hárrái, mas lea našuvnnalaš ovddasvástádus dutkama, ovdánahttima ja gelbbolašvuodaloktema hárrái psyhkalaš dearvvašvuodasuddjema ja gárrendilledivššu oktavuodas mii fállujuvvo sámi álbmogii Norggas. Našuvnnalaš ovddasvástádussii gullá maid klinihkalaš dikšu pasieanttaide olggobealde Finnmárkku. Davvidearvvašvuoda GDÁ ovdalis namuhuvvon strategiijain ja Davvidearvvašvuoda GDÁ ja Sámedikki ovttasbargosoahpamušas leat maid láidehusat dasa ahte našuvnnalaš ovddasvástádus lea deatalaš ja dárbbalaš vuoruhansuorgi dan dáfus ahte sáhttit fállat sámi álbmogii dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid. Finnmárkku buohcciviesu hálldahusdirektevra dáhtui dan vuodul loktet sámi dearvvašvuodabálvalusaid organisatoralaččat, fállan dihte dásseárvosaš dearvvašvuodabálvalusaid sámi álbmogii. Sámi klinihka ásaheapmi lea das boađus.

Ulbmil

Ulbmilin lei čielggasmahttit Finnmárkku buohcciviesu sámi dearvvašvuodabálvalusaid organiserema. Dán klinihkkii gullet oasis somatihkas, psyhkalaš dearvvašvuodasuddjemis ja gárrendilledivššus, dulkonbálvalusas ja Sámi našuvnnalaš gealbobálvalusa – psyhkalaš dearvvašvuodasuddjen ja gárrendilledikšu (SÁNAG/SANKS). SÁNAGas lea našuvnnalaš ovddasvástádus dutkama, ovdánahttima ja gelbbolašvuodaloktemis psyhkalaš dearvvašvuodasuddjemis sámi álbmoga hárrái.

Sámi klinihka ásaheapmi čielggasmahtta Finnmárkku buohcciviesu ovddasvástádusa sámi dearvvašvuodabálvalusaid hárrái somatihka/spesialistadoavtterguovddáža ja psyhkalaš dearvvašvuodasuddjema ja gárrendilledivššu, Gaska-Finnmárkku GPG/SÁNAG, dulkonbálvalusa ja oahppan- ja hálddašanguovddáža (OHG) dáfus, mat dál gullet dán ođđa klinihkkii.

Sámegiela pasieanttain sámi hálddašanguovllus lea lága bokte riekti iežaset gillii beassat gulahallat spesialistadearvvašvuodabálvalusain, ja davvisámegiela dulkonbálvalus lea dál Sámi klinihka hálldus. Dát bálvalus fállujuvvo regiovdnii ja buot Davvidearvvašvuoda doaimmahagat sáhttet dan geavahit go dárbbasit dulkoma dárogiela ja davvisámegiela gaska. Video bokte lea sámegiela dulkat olámuttos dii.

08.00-22.00 buot beivviid. Pasieanttat ja fástadoaktárat sáhttet ovdalgihtii dingot dulkoma, go merkejit guovddášjournálie dahje jus dulkondárbu merkejuvvo journálie.

Višuvdna

Višuvdnan lea ovdánahttit, ja sihkkarastit sámi álbmogii dásseárvosaš spesialista-dearvvašvuodabálvalusaid somatihka, psyhkalaš dearvvašvuoda ja darvánemiid hárrái.

- Klinihkas lea spesiálagelbbolašvuoha sámeielas ja sámi kultuvrras. Davviriikkain ii leat oktage eará mii fállá dákkár bálvalusa, ja dat dahká ahte klinihkka lea áibbas erenoamáš sihke Norggas ja máilmmis.
- Klinihkka lea ođđaáigásaš dan bokte ahte somatihkka ja psyhkalaš dearvvašvuoda-suddjen ja gárrendilledikšu ovttahttojuvvojit ovtta klinihkkii.

Namma deattuha ahte klinihkas lea erenoamáš fokus sámi dearvvašvuodabálvalusaide, seammás go lea fáldaldahkan muđui álbmogii.

Regiovnnaš, našuvnnaš ja riikkaidgaskasaš doaibma

Sámi klinihka ovdánahttet sápmelaččat ieža, sámegeillii, erenoamážit sámi pasieantaid várás, muhto maiddá Norgga dearvvašvuodaásahusa ja riikkaidgaskasaš atnui. Maiddá álgoálbmotoktavuodas riikkaidgaskasaččat lea sámi spesialistadearvvašvuoda-bálvalusaid ja Sámi klinihka ovdánahttin áibbas erenoamáš. Mis lea dál juo ovttasbargu ránnásuohkaniiguin Suomas ja Ruotas máhttojuogadeami hárrái, ja psykiatriija ja darvánemiid pasieantadivššus. Bargojuvvo maid hukset rádjerasttideaddji fierpmádagaid geriatriijas.

Lea erenoamáš deatalaš ahte klinihkkii sihkkarastojuvvojit rámmaeavttut mat dahket vejolažžan joatkit barggu.

Sámi klinihkka galgá lea njunnošis sámi dearvvašvuodabálvalusaid hárrái sámi eavttuid ja sámi dárbbuid vuodul, ja sámegeiela dáfus. Klinihka sáhtta regiovnnaččat, našuvnnaččat ja riikkaidgaskasaččat fállat iežas spesiálagelbbolašvuoda kultuvrii heivehuvvon dearvvašvuodabálvalusaid dáfus.

Sámi álbmot ássá biedgguid ja klinihkka galgá sihkkarastit ahte olbmot ožžot dásseárvosaš ja gelbbolaš dearvvašvuodaveahki.

Vaikko Sámi klinihkka lea čohkkejuvvon ovtta dáhki vuollái, de fállá klinihkka bálvalusaid ja gelbbolašvuodaid mat eai leat čadnojuvvon guđege báikái.

Sámi klinihkka ii leat dušše visti Kárášjogas – dat leat klinihkka gos lea spesiálagelbbolašvuoha sámeielas ja sámi kultuvrras, mii lea olámuttos medisiinnalaš

čuoovvoleapmái guhkes gaskkaid badjel. Das leat maiddái kantuvrrat máŋgga sajis riikkas.

Dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodábálvalusat

Klinihkas lea erenoamáš ovddasvástádus fállat ja ovdánahttit dásseárvosaš spesialistadearvvašvuodábálvalusaid sámi álbmogii. Klinihkka fállá veahki somatihkas, gárrendilledivššus ja psyhkalaš dearvvašvuodasuddjemis. Dasa lassin leat klinihkas našuvnnalaš gelbbolašvuodábálvalusat, oahppan- ja hálddašanveahkki, geriatriija ja dulkonbálvalus. Klinihkas lea spesiálagelbbolašvuohta kulturheivehuvvon dearvvašvuodábálvalusain.

Dulkonbálvalus – rámmaeavttut

2020:s galgá dulkonbálvalus erenoamážit vuoruhuvvot. Galgá šaddat álkit háhkat dulkka dárogielat bargiide geat eai ipmir sámegeiela. Dat lea danne vai sii sáhttet addit dohkálaš dearvvašvuodábálvalusa.

Dulkonbálvalussii fertejit addojuvvot dan meari rámmaeavttut ahte dat sáhttá addit viiddis fáldaga medisiinnalaš čuoovvoleamis guhkes gaskkaid badjel. Medisiinnalaš čuoovvoleapmi guhkes gaskkaid badjel lea bures sajáiduvvan Sámi klinihka SÁNAG ossodagas, gos pasieantačuoovvoleapmi video bokte lea dábálaš.

Dulkonbálvalus lea odne Sámi klinihka vuollásaš, muhto dat ferte maiddái fysalaččat sirdojuvvo klinihka dáhki vuollái nannen dihte sámegeielaid geavaheami – erenoamážit medisiinnalaš terminologijja. Dilit leat lágiduvvon videodulkomii, ja sámegeielat dulkkat sáhttet dál juo fállat iežaset bálvalusaid guhkes gaskkaid badjel miehtá riikka. Dulkkat geavahuvvojit mearkkašahhti unnán, masa dulkonbálvalusa organiseren sáhttá leat sivvan.

Doaibmabidju: IKT-reaidu DIPS Arena heivehuvvo nu ahte álkibut sáhttá dingot dulkka ja vai sáhttá geavaheami evalueret stivrendataareaiddu bokte man namma lea styringsdataverktøyet Helse Nords ledelsesinformasjonssystem (Davvidearvvašvuoda jođihandiehtovuogádat).

Bušeahhta/ruhtadeapmi

IKT/DIPS Arena ja Davvidearvvašvuoda jođihandiehtovuogádat vurdojuvvo čađahuvvot doaimmahatdásis ávžžuhusaid vuodul.

Bušeahhta/ruhtadeapmi – dulkonbálvalusa rámmaeavttut

- Bálká sullii	500 000, – jagis
- Sosiála golut sullii	130 000, – (70 000, – KLP ja 60 000,- luopmoruđat)
- Doaibmagolut	<u>70 000, – (rusttegat, mátkkit jna.)</u>
Oktiibuot	<u>700 000, –</u>

Giella- ja jorgalanbálvalus

Álbmot vuordá ahte Sámi klinihkka juohká dieđuid sámegillii. Odne oastá klinihkka giellabálvalusaid.

Ferte ásahuvvot giellabálvalusaid rámmaruhtadeapmi nu ahte sáhtá deavdit gielladárbbuid.

Bušeahhta/ruhtadeapmi – giella- ja jorgalanbálvalus

- Bálká sullii	500 000,- jagis
- Sosiála golut sullii	130 000,- (70 000,- KLP ja 60 000,- luopmoruhta)
- Doaibmagolut	<u>70 000,- (rusttegat, mátkkit jna.)</u>
Oktiibuot	<u>700 000,-</u>

Mánáiddoavttervirgi

Ásahit mánáiddoavttervirggi lea juo ovdalaš čielggadanbargguin árvaluvvon:

- Čoahkkinreferáhta (HNFS241017).
- Sámi dearvvašvuodasiidda čielggadeapmi (Utredning og anbefalinger om innhold og organisering av spesialisthelsetjeneste i Sámi dearvvašvuoda siida – Samisk helsepark, Kvernmo).
- Mánáidossodaga ovdánahttin. (Finnmárkku buohcciviesu stivračoahkkinášši 47.2015.) Sámegielat mánáiddoavttir deavddášii erenoamážit sámi mánáid dárbbu, pediatriija suorggis, muhto maiddáii ovttasbarggus SÁNAGiin.

Klinihkka galgá gelbbolašvuoda atnit ávkin profešuvdnarájiid rastá. Guoskevaš doaktára gelbbolašvuolta ultrajiena, allergologiija ja rihkusáššiid oktavuodas boadášii ávkin buot mánáide Finnmárkku buohcciviesu doaibmanguovllus.

Bušeahhta/ruhtadeapmi - mánáiddoavttervirgi

- Bálká sullii	1 200 000,- jagis
- Sosiál golut sullii	240 000,-
- Doaibmagolut	<u>70 000,- (rusttegat, mátkkit jna.)</u>
Oktiibuot	<u>1 510 000,-</u>

Ofelaš

Maŋemus jagiid lea leamaš olu fokus ja fuomášupmi duohta geavaheaddje-váikkuhanvejolašvuhtii sihte suohkanlaš dearvvašvuodabálvalusas ja spesialistadearvvašvuodabálvalusas. Eanas doaimmahagain Norggas leat dál okta dahje eanet fásta virgáduvvon ofelaškonsuleanttat.

Geavaheddjiid mielváikkuheapmi lea lága bokte mearriduvvon ja spesialistadearvvašvuodabálvalus lea nappo geatnegahttojuvvon vuhtii váldit geavaheddjiid vásáhusaid, fállat buori divššu ja buoridit ja ovdánahttit doaimmaid mat dán rádjái eai leat vuhtii váldojuvvon geavaheddjiid/oapmahaččaid dáfus.

Odne leat olu ofelaškonsuleanttat Norggas geaiguin dárogielat pasieanttat ja oapmahaččat sáhttet gulahallat. Finnmárkku buohcciviessu lea dan dáfus earálágan go doppe eai leat fásta virgáduvvon ofelaškonsuleanttat. Livččii hui deatalaš ahte maiddá sámegielat pasieanttain ja oapmahaččain lea «ofelaš» geainna sáhttet ráddádallat.

Sámi klinihkas lea odne áidna ofelaš/veiviser/erfaringskonsulent gii máhttá sámegiela. Lea deatalaš ahte sámi pasieanttain ja oapmahaččain lea vejolašvuolta ráddádallat ja rávvagiid oazžut iežaset dássásaš «ofelaččas» ja ahte Sámi klinihkas lea duohta geavaheaddjeváiikkhus. Sámi klinihkka ávžžuha ahte Finnmárkku buohcciviessu ohcá Davvidearvvašvuoda GDÁ:s (mas lea ovddasvástádus sámi spesialistadearvvašvuodabálvalusa hárrái) ruđa virgádit sámi ofelačča/veiviser/erfaringskonsulent fásta 100 % virgái. Davvidearvvašvuolta GDÁ ávžžuhuvvo juolludit dasa ruđa.

Bušeahhta/ruhtadeapmi - ofelaš

- Bálká sullii	500 000,- jagis
- Sosiála golut sullii	130 000,- (70 000,- KLP ja 60 000,- luopmoruhta)
- Doaimmagolut	<u>70 000,- (rusttegat, mátkkit jna.)</u>
<u>Oktiibuot</u>	700 000,-

Sámi geriatriijateam

Dát *team* galgá virgáduvvot 2020 mielde. Das galgá leat 100 % geriatervirgi (ovdalaš oppalaš spesialista geas lei geriatervirgi lea álgán klinihkkahoavdan), 100 % geriatriijalaš buohccidivššár, nevropsykologa oassevirggis (lea juo barggus SÁNAGis), 100 % ergotarapauta, 100 % fysioterapauta ja logopeda oassevirggis. Olles *team* galgá leat doaimmas 2020 čavčča rájes. Dat galgá doaibmat našuvnnalaččat ja sámi suohkaniid várás (sámi hálddašanguovllu) ja muđui suohkaniid várás gos lea sámi álbmot – sihke ambulánta doaimma ja telematihka bokte, muhto maiddá sin guovdu geat bohtet SK:ii go dat lea ulbmillaš. Mihttomearrin lea ahte dán *teamas* galgá leat našuvnnalaš gelbbolašvuodadoaimma.

Bušeahhta/ruhtadeapmi

Eai gávdno makkárge teasttat mat leat valiidat sámi pasieanttaide. Dan geažil fertii geriatriijalaš *team* golahit 60 000 NOK jorgalahttit NORKOG-teastabatterija (dát teastabatterija lea našuvnnalaš standarda). Vurdojuvvojit mearkkašahti golut jorgaleapmái, valideremii ja dulkomii. Dulkon geriatriijalaš *team* oktavuodas ferte

gehččojuvvot ovttas doaimbajuiguin «Dulkonbálvalus -rámmaeavttut» ja «Giella- ja jorgalanbálvalus».

Našuvnnalaš gelbbolašvuodabálvalusat - DjO

Klinihkas lea juo našuvnnalaš gelbbolašvuodadoaimma. Našuvnnalaš gelbbolašvuodabálvalusat galget sihkkarastit našuvnnalaš gelbbolašvuodahuksema ja gelbbolašvuodajuogadeami iežaset iešguđetge spesifiserejuvvon fágasuorggis, ja aktiivvalaččat bargat gelbbolašvuodahuksemin ja bagadallamiin dán fágasuorggis, buorrin olles dearvvašvuodabálvalussii, eará bálvalusaddiide, geavaheddjiide, oapmahaččaide ja muđui álbmogii.

Mihttomearrin lea ahte gelbbolašvuodabálvalus galgá ovdánahttojuvvot maiddái fátmastit geriatriija.

§ 4-6 Našuvnnalaš gelbbolašvuodaguovddážiid doaimmat

Našuvnnalaš gelbbolašvuodabálvalusat galget fuolahit čuovvovaš doaimmaid iežaset ovddasvástádussuorggis:

- Hukset ja gaskkustit gelbbolašvuoda
- Gozihit ja gaskkustit dikšunbohtosiid
- Searvat dutkamii ja dutkiidfierpmádagaid ásaheapmái
- Čadahit relevánta oahpahusa
- Fuolahit bagadallama, máhtto- ja gelbbolašvuodagaskkusteami dearvvašvuoda- ja fuolahusbálvalussii, eará bálvaluslágideddjiide ja geavaheddjiide
- Čadahit doaimbajuid mat sihkkarastet dásseárvosaš vejolašvuoda dábuhit našuvnnalaš gelbbolašvuodabálvalusaid
- Ovddidit našuvnnalaš njuolggadusaid implementerema ja máhttovuđot geavada
- Ásahit fágalaš referánsajoavkkuid
- Jahkásaččat raporteret departementii dahje dan orgánii man departemeanta lea mearridan

Viiddiduvvon ja nannejuvvon DjO-ovttadat – oktasaš somatihka, darvánemiid ja psykiatriija várás

SÁNAGa dálá DjO-ovttadat berre nannejuvvot mearkkašahti láhkái – dihke dutkiid ja dearvvašvuodabargiid dáfus. Sámi dearvvašvuodabálvalus lea mearkkašahti láhkái bázahallan dokumentašuvnna dáfus. Norgga njuolggadusat mat gildet čearddalašvuoda registrerema leat hehtten lohkomateriála čohkkema – mii livččii ávkkálaš dearvvašvuodabálvalusaid ovdánahttima strategalaš mearridanvuodđun. Livččii hoahppu háhkat dakkár dokumentašuvnna.

Ovttadat berre leat oktasaš buot fágasurggiide – namalassii berre maiddái somatihkka leat mielde. Seamma ákkain berre DjO-foanda lasihuvvot.

Vásáhusaid gaskkusteamii ja studeanttaid oahpaheami dáfus berre maiddái Spesialista-
doavtterguovddáša somáhtalaš doaibma šaddat Campus Finnmárkku oassin. Dat leat
goit SÁNAG dáfus lihkestuvvan bures.

Doaibmabijut:

Rámmaeavttut lasihuvvojit nu ahte sáhtta lágidit dilálašvuodaid dasa ahte:

- DjO-ovttadahkii berre maiddái Sámi klinihka somáhtalaš oassi gullat
- DjO nannejuvvo olmmošlaš resurssaid dáfus
- DjO-foanda lasihuvvo nu ahte maiddái sáhtta doarjut somáhtalaš dutkama
- Medisiidnastudeanttaid oahpaheapmi somáhtalaš fágain Spesialistadoavtter-
guovddášis lágiduvvo Campus Finnmárkkus

- Bálká sullii	500 000,- jagis
- Sosiála golut sullii	130 000,- (70 000,- KLP ja 60 000,- luopmoruđat)
- Doaibmagolut	<u>70 000,- (rusttegat, mátkkit jna.)</u>
Oktiibuot	<u>700 000,-</u>

Doaibmabijuid čeahkkáigeassu

1. DIPS-arena heiveheapmi vai šaddá álkit diŋgot dulkonbálvalusaid
(doaimmahatdássi)
2. Heivehit HN-LIS systema vai sáhtta evalueret dulkonbálvalusaid geavaheami ja
dikšunmannolaga (doaimmahatdássi)
3. Dulkonbálvalussii fertejit addojuvvot dan meari rámmaeavttut ahte dat sáhtta addit
viiddis fáldalaga medisiinnalaš čuovvoleamis guhkes gaskkaid badjel.
(rámmaeavttut)
4. Dulkonbálvalusa fysalaš sirdin Hámmerfeasttas Kárášjohkii Sámi klinihka dáhki
vuollái (rámmaeavttut)
5. Dulkonbálvalusa ovdánahttit maiddái fátmmastit giella- ja jorgalanbálvalusaid
(doaimmahatdássi)
Ásahit mánáiddoavttermvirggi (virgi)
6. Ásahit ofelaškonsuleantavirggi/veiviser/erfaringskonsulent (virgi)
7. Sámi geriatriijateam (geahča dulkon ja giella)
8. DjO (doaimmahatdássi)